

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

*Skråluftfoto af dele af kolonien i Vantinge Sogn set fra syd, 1954.
Sylvest Jensen, Det Kgl. Bibliotek. (jfr. artiklen "Husmandskolonier fra
udskiftningsiden").*

Landbohistorisk Tidsskrift

2016

Dansk landbrugs strukturudvikling siden 1950

– i internationalt perspektiv

Dansk landbrug har gennemgået en meget omfattende strukturudvikling siden 1950'erne. Spørgsmålene er, hvad der grundlæggende har drevet denne historiske udvikling, om der er tale om et unikt dansk forløb, eller om der mere eller mindre er tale om et internationalt udviklingsforløb.

I denne artikel defineres og afgrænses begrebet strukturudvikling. Dernæst redegøres der for de mulige drivkræfter, der har påvirket strukturudviklingen i perioden. Endeligt vises og analyseres udvalgte centrale strukturudviklingsforløb siden 1950: For dansk landbrug og for relevante sammenlignelige lande. Ved at analysere strukturforholdene i lande med forskellig økonomisk velstand er det ligeledes muligt at synliggøre den strukturudvikling, som lande har gennemgået eller kan forventes at gennemgå.

Landbrugets strukturudvikling: Definition og dimensioner

Dansk landbrug har udviklet sig markant siden midten af forrige århundrede. I denne periode er Danmark gået fra at være et "landbrugsland" – hvor landbrugsvarer udgjorde størstedelen af eksporten – til at være et industri- og serviceland. Landbruget er gået fra at være et hovederhverv til i dag at være langt mindre og kun udgøre få pct. af befolkningen, men dog stadig af væsentlig samfundsøkonomisk betydning. Samtidig er landbruget blevet mere industrialiseret, og der har været en afgørende strukturudvikling i retning af færre, større, mere specialiserede og mere effektive bedrifter. Spørgsmålet er nu, hvordan strukturudviklingen er kommet til udtryk, og hvorledes den statistisk kan måles og vises.

Landbrugets strukturudvikling kan defineres og beskrives på mange forskellige måder. Strukturudviklingen er mere end blot størrelsen på den enkelte bedrift og antallet af landbrugsbedrifter. Det hører også med til landbrugets struktur, hvorledes specialisering, koncentration, ejerformer, vertikal integration m.m. har udviklet sig over tid.

I de senere år har landbrugets strukturforhold fået en endnu bredere betydning. Nu inkluderes også ofte alle led i værdikæden fra forskning og udvikling,

forsyningsindustrien, den egentlige landbrugsproduktion og til leddene forarbejdning, forædling, distribution, markedsføring, detailsalg og forbrug. Hele fødevarsystemet inddrages dermed. Forandringerne sker nu i nye dimensioner, hvor hele måden at agere kommercielt på ændres.

Følgende forhold bliver ofte anvendt til at beskrive landbrugets strukturudvikling:

Antallet af landbrugsbedrifter er en væsentlig parameter i landbrugets strukturudvikling. Mens udviklingen er relativt ens inden for henholdsvis i- og ulandene, er den meget forskellig i i- og ulandene. Udviklingen i antal landbrugsbedrifter er en tendens, som er meget synlig for resten af samfundet.

Landbrugsbedriftenes størrelse er ligeledes et meget synligt resultat af strukturudviklingen. Selv om gennemsnitstal dækker over en stor spredning, og selv om størrelse kan måles på flere forskellige måder, er der tale om en vigtig målestok. Bedriftsstørrelserne er ofte en af de strukturparametre, som der lovgivningsmæssigt bliver reguleret efter. Størrelse er i sig selv et upræcist begreb, for der er mange måder at måle størrelse på. Størrelse kan måles som f.eks.

- areal (ejet eller drevet areal)
- arbejdskraft
- husdyr (dyreenheder)
- omsætning
- værditilvækst
- kapital

Specialisering beskriver udviklingen på de enkelte bedrifters produktions-sammensætning. Hvis der på de enkelte bedrifter sker en rationalisering i retning af mindre alsidig produktion, er der tale om en specialisering. Specialisering forekommer f.eks., når vi får færre landbrug med blandet husdyrhold – eksempelvis landbrug med både køer og svin. Også her er der tale om en meget markant udvikling.

Geografisk fordeling beskriver de strukturforandringer, der sker mellem landsdelene. Produktionen og husdyrbestanden kan udvikle sig meget forskelligt fra område til område. Det er således karakteristisk, at husdyrtætheden har været kraftigt stigende i visse geografiske områder. Der sker således en ændret geografisk fordeling, hvor produktionen bliver fokuseret på områder, som har de største komparative fordele.

Koncentration beskriver, i hvor høj grad de største landbrug bliver relativt større end de øvrige landbrug. Man kan f.eks. se på, om de 20 pct. største landbrug står for en stigende andel af den samlede produktion. Tilsvarende kan man se, om de små landbrug bliver relativt mindre. Generelt gælder det, at koncentrationen bliver mere udbredt. Koncentration sker på de enkelte bedrif-

ter, hvor de helt store bedrifter får en stadig stigende andel af den samlede produktion.

Ejerformen er central, idet den beskriver ejerskabet af produktionsapparatet. Med ejerformer skelnes der mellem familieeje (selveje), selskabseje og forpagtning. Selskabseje kan deles op i flere former – aktieselskaber, interessentskaber, andelsselskaber, anpartsselskaber m.m.

Vertikal integration og herunder specifikt kontraktproduktion belyser primærlandbrugets sammenhæng og afhængighed i forhold til forsynings-, forarbejdnings- og afsætningsleddene. Med stigende grad af vertikal integration bliver landbruget mere og mere et led i den industrielle proces, som udspringer fra forbrugerbehov, og som føres tilbage gennem værdikæden til landmændene.

Indsatsfaktorerne i landbruget er også under stærk forandring og er ligeledes et væsentligt led i strukturudviklingen. Indsatsfaktorer dækker i den forbindelse over arbejdskraft, kapital m.m. Forandringen ses bl.a. ved andelen af henholdsvis hel- og deltidsbrug, indtjening uden for erhvervet m.m.

Globalisering (internationalisering) er også en dimension i strukturudviklingen. Globaliseringen kan ske på flere måder, og generelt kan man sige, at i en globalisering flytter en række ressourcer over landegrænser, herunder varer, kapital, arbejdskraft, viden, virksomheder, samarbejde og ledelse. Landmænds investeringer i udenlandske landbrug, handel og samarbejde over grænser m.m. siger også noget om landbrugets strukturudvikling.

Drivkræfter bag strukturudviklingen

Der kan identificeres en lang række økonomiske, strukturelle og teknologiske forhold, som i en kompleks sammenhæng både hæmmer og fremmer strukturudviklingen. Mens der rent teoretisk nemt kan opstilles en række årsager og drivkræfter bag strukturudviklingen, er det langt sværere at dokumentere nogen statistisk årsagssammenhæng. Drivkræfterne bag strukturudviklingen er vigtige:

For det *første* vil det være interessant at få klarlagt, hvilke muligheder man har for rent landbrugspolitisk at forstærke eller begrænse strukturudviklingen. For det *andet* vil det også være interessant at se, i hvilken udstrækning markeds-mæssige forhold m.m. påvirker strukturudviklingen. Dermed vil man bedre være i stand til at forklare og forudsige landbrugets strukturudvikling.

Teoretisk kan der opstilles en række faktorer, som påvirker landbrugets strukturudvikling i den ene eller anden retning. I praksis og rent statistisk er det imidlertid væsentligt vanskeligere at identificere og dokumentere konkrete årsager til strukturudviklingen. En dansk forskningsrapport (Wiborg, Torben og Svend Rasmussen 1996) konkluderer således, "at det ikke har været muligt at identificere faktorer, som i særlig grad påvirker strukturudviklingen i land-

bruget". En undersøgelse af Huffmann, Wallace E. and Evenson, R. E. 2001 viser dog, at forskning og udvikling, uddannelse samt markedsforhold direkte påvirker strukturudviklingen, omend hele strukturudviklingen ikke kan forklares.

Alt i alt må det konstateres, at det er meget vanskeligt at vise årsagssammenhænge bag landbrugets strukturudvikling. Dermed er det også vanskeligt at påvise signifikante virkninger af nye tiltag, eksterne choks m.m. på strukturudviklingen i landbruget.

Der er flere forklaringer på, at det er vanskeligt at påvise en årsagssammenhæng.

For det *første* sker der løbende mange forskellige påvirkninger af landbruget, hvor det kan være umuligt at adskille de enkelte påvirkninger og deres konsekvenser.

For det *andet* vil der ofte være en kortere eller længere periode mellem påvirkning og en synlig konsekvens heraf.

For det *tredje* er landbrugserhvervet så heterogent, at reaktionerne på påvirkninger kan være meget forskellige fra landmand til landmand.

For det *fjerde* kan det også forekomme – i større eller mindre omfang – at landmænd ekspanderer og køber landbrugsejendomme ud fra ikke-økonomiske motiver. Det kan være meget svært at indarbejde disse motiver i en forklaring af landbrugets strukturudvikling.

Endelig, for det *femte*, kan en påvirkning (f.eks. indkomststigning) have meget forskellige og måske modsat rettede virkninger afhængig af de konkrete tilfælde.

Da strukturudviklingen dækker over flere forskellige forhold, er der også flere forskellige årsager til udviklingen. Kontraktproduktion opstår af specielle grunde, mens f.eks. ændringer i ejerformer eller bedriftsstrukturer har andre årsager.

Ud fra de teoretiske og empiriske vurderinger af strukturpåvirkninger i landbruget kan der gives en generel oversigt over årsager til strukturudvikling i landbruget, se tabel 1.

Tabellen viser f.eks., at størrelsesøkonomi fremmer strukturudviklingen i retning af færre, men større bedrifter. Samtidig vil en stor lønudvikling i samfundet (uden for landbruget) forøge afvandringen, og det vil fremme strukturudviklingen. Listen er næppe udtømmende, og der vil altid være undtagelser, særtilfælde m.m., hvor andre forhold gør sig gældende. Det ses også, at der i vidudstrækning er tale om drivkræfter, som kan være gældende i et internationalt perspektiv.

Tabel 1. Strukturudvikling i landbruget: Drivkræfter og påvirkninger

Teknologi

Teknologi kan erstatte arbejdskraft, og dermed fremmes afvandring fra landbruget. Afvandringen kan omfatte både ansatte og ejere, men teknologi kan også muliggøre flere deltidslandmænd. Teknologi kan også betyde, at den optimale størrelse på bedrifterne øges, og dermed kan både bedriftsstørrelse, koncentration og specialisering øges. Teknologi kan også via sporbarhed fremme den vertikale integration i værdikæden

Størrelsesøkonomi

Størrelsesøkonomi (udnyttelse af stordriftsfordele) vil medføre større og færre bedrifter

Indtjening

En bedre indtjening i landbruget vil begrænse afvandringen og øge tilgangen, da landbruget bliver mere attraktivt som arbejdsplads og som investering. Investeringsevnen og -lysten stiger også, og dermed bliver de bestående bedrifter større. En god og stabil indtjening kan medføre en stigende specialisering, da behovet for risikospredning reduceres.

Lønudvikling i samfundet

Positive konjunkturer og generel god udvikling i lønninger og indtjening i samfundet vil trække ressourcer (arbejdskraft og kapital) ud af landbruget og over i andre erhverv. Dermed øges afvandringen og tilgangen hæmmes.

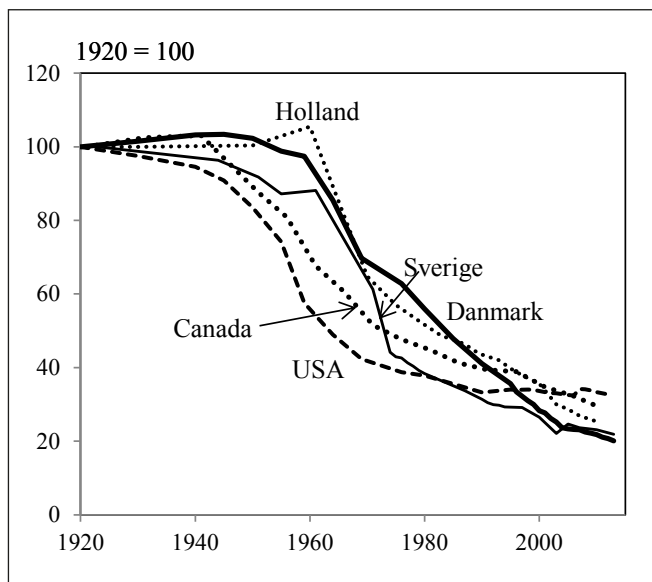
Infrastruktur

Infrastruktur kan omfatte adgang til markeder, kapital, uddannelse, rådgivning m.m. En veludviklet infrastruktur kan fremme specialisering og stordrift. En god infrastruktur kan også fremme deltidslandbrug, idet adgang til anden beskæftigelse, anvendelse af maskinstation, gode transportmuligheder m.m. bedre kan blive udnyttet. En god infrastruktur kan også fremme den vertikale integration og dermed også arbejdsdelingen mellem på den ene side landbruget og på den anden side forsynings- og fødevarerindustrien

Landbrugslovgivning

Den danske landbrugslovgivning har i høj grad haft til hensigt at påvirke og styre strukturudviklingen. Ved hjælp af begrænsninger i sammenlægning og adgang til køb af landbrugsejendomme kan både afvandring og koncentration begrænses. Den bagudrettede vertikale integration (virksomheders opkøb af landbrugsejendomme) kan begrænses via lovgivning, og landmænds organisering i form af andelsselskaber og producentforeninger kan fremmes. Via landbrugs- og miljølovgivning kan specialiseringen både begrænses og fremmes.

Kilde: Egen fremstilling

Figur 1. Udviklingen i antallet af landbrugsbedrifter i udvalgte lande. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af Danmarks Statistik, 2015 + flere årgange, Statistiska Centralbyrån, flere årgange, USDA, flere årgange, FAO 2013 og Eurostat 2016.

Antal landbrug

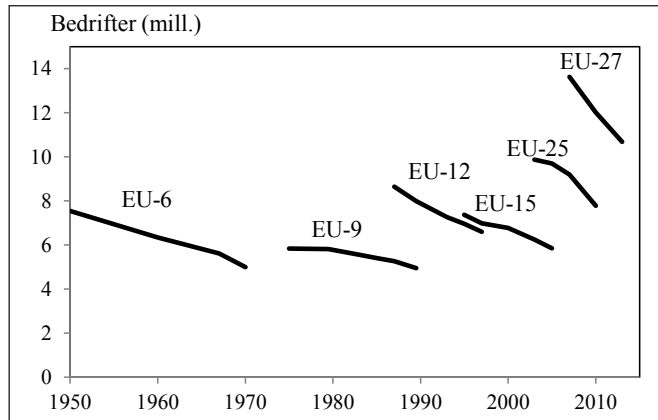
Strukturudviklingen målt på udviklingen i antallet af landbrug er i vid udstrækning ensartet i de økonomisk udviklede lande. Set over en næsten hundredårig periode gælder det, at antallet af landbrug i så forskellige lande som Danmark, Sverige, Holland, Canada og USA således har udviklet sig relativt ens, jfr. figur 1.

Som det ses af figuren, har udviklingen i de fire lande haft samme tendens. Det ses bl.a., at Danmark havde et næsten konstant antal landbrugsbedrifter helt frem til starten af 1960'erne. Det skyldtes i høj grad en landbrugspolitisk regulering i form af udstykning og statshusmandsbrug, som bremsede strukturudviklingen og fastholdt et relativt stort antal landbrug. Udviklingen var hurtigst i USA og i Canada, hvilket kan forklares med, at den landbrugstekniske udvikling og mekanisering var længst fremme i disse to lande, samt at behovet for arbejdskraft i andre erhvervssektorer trak arbejdskraft ud af landbruget. Antallet af landbrug i USA har i de seneste årtier været næsten konstant, hvilket dog i et vist omfang skyldes ændrede opgørelsesmetoder.

Figuren viser også, at udviklingen for alvor tager fart fra omkring 1950. Set over hele perioden har udviklingen i antal landbrugsbedrifter i de viste lande været den samme og med samme resultat: Antallet af landbrugsbedrifter er reduceret til 20-30 pct. i alle lande. Industrialiseringen og mekaniseringen af

Figur 2. Antal landbrugsbedrifter i EU 1950-2013. Anmærkning: Definitioner og afgrænsninger er ikke konsistente i den viste periode. Kilde European Commission, 1977 + flere årgange.

landbruget i 1950'erne og 1960'erne ser ud til at have påvirket strukturudviklingen i væsentligt omfang.

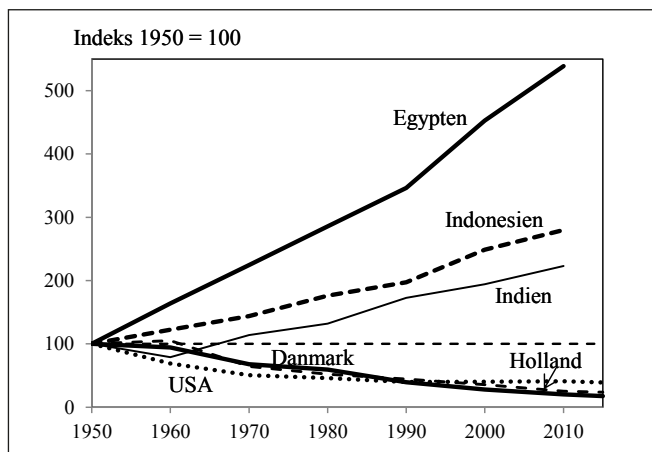
I EU gælder det for alle landene, at antallet af landbrugsbedrifter falder år for år. I perioden 1950-2013 er ca. 75 pct. af alle landbrug forsvundet, når man ser på de oprindelige EU-lande under ét, jfr. figur 2.

Uanset hvilken periode eller antal medlemslande, der er tale om, er der en klar tendens i retning af færre og færre landbrug.

Det er bemærkelsesværdigt, at udviklingen i de senere år især er gået stærkt i de mindst udviklede lande – herunder i de nyoptagne EU-lande – mens de mest udviklede lande har en langt svagere strukturudvikling. I perioden 2003-2013 er 23 pct. af landbrugene i Central- og Østeuropa nedlagt, mens tallet kun er 16 pct. i de øvrige EU-lande under ét. Det skyldes i høj grad, at de rige lande allerede i 1960'erne og frem til 1990'erne havde en kraftig udvikling i retning af færre landbrug, og at der derfor ikke mere er det helt samme strukturpres. For alle landene har der dog været tale om betydelige fald i antal landbrugsjendomme i perioden.

I det store globale perspektiv er billedet imidlertid ikke så entydigt. På den ene side har vi i-landene, som på en relativt ensartet måde har færre og færre bedrifter – en udvikling, som har fundet sted siden midten af 1900-tallet.

På den anden side står u-landene. Her oplever vi ofte den modsatte tendens – nemlig at der opstår flere og flere nye bedrifter, således at det samlede antal landbrugsbedrifter er stigende. Befolkningsudviklingen, den relativt begrænsede afvandring fra landbruget samt en meget lille vækst i landbrugsarealet er de væsentligste forklaringer på, at strukturudviklingen er anderledes i de fleste u-lande.

Figur 3. Antal landbrugsbedrifter. 1940 = 100. Anmærkning: Indien 1950 = 100. Kilde: Egne beregninger på grundlag af FAO 2013, Eurostat 2016, Statistics Indonesia 2016, Department of Agriculture and Cooperation 2012 og USDA, flere årgange.

Som eksempel har væsentlige lande som Indien, Egypten og Indonesien haft en betydelig stigning i antal landbrugsbedrifter, jfr. figur 3.

Mønsteret i retning af flere og flere landbrugsbedrifter kan genfindes i en række u-lande, blandt andre Congo, Etiopien, Philippinerne, Kenya og Malawi.

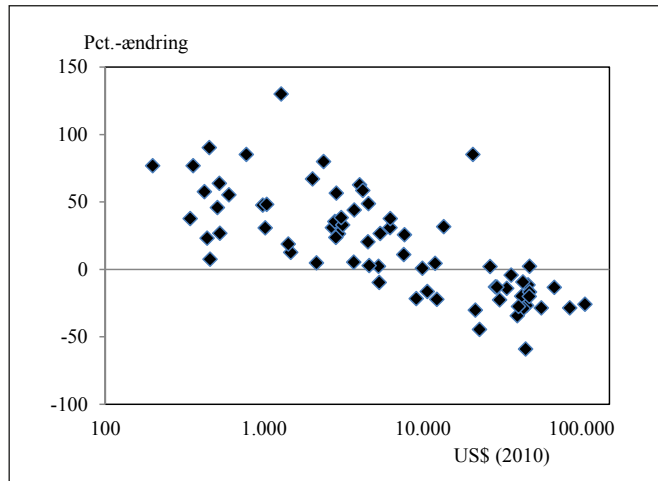
Der er således et meget klart internationalt mønster, hvor antallet af landbrug stiger i de fattige lande, mens det falder i de rigere lande, jfr. figur 4.

Som det ses af figuren, stiger antallet af landbrug i udviklingslandene, mens det falder i de mere udviklede lande. Mønsteret og korrelationen kan forklares ved en række af de faktorer, som er anført i tabel 1. Afvandringen fra landbruget i i-landene er en væsentlig faktor. Der er tale om både "pull- og push-faktorer", hvor arbejdskraft dels tiltrækkes fra andre sektorer med mangel på arbejdskraft, dels skubbes ud af landbruget på grund af lav aflønning og teknologianvendelse. Udnyttelse af stordriftsfordele og mekanisering er også væsentlige forhold, som kan forklare både afvandringen og strukturudviklingen i retning af færre og større landbrug i de mest udviklede lande.

Det stigende antal landbrug i udviklingslandene kan forklares med en række faktorer, som i et samspil fastholder og øger antallet af både landmænd og landbrug: For dårlige alternative beskæftigelsesmuligheder i byerhvervene, opdeling af landbrugene ved generationsskifte, ustabil adgang til markeder, dårlige muligheder for udnyttelse af stordriftsfordele m.m.

Figur 4 viser et øjebliksbillede af strukturudviklingen i form af antal landbrug. Figuren kan imidlertid også tolkes som en dynamisk udvikling, hvor økonomisk udvikling og niveau er en forudsætning for en strukturudvikling i landbruget i retning af færre og dermed også større bedrifter.

Figur 4. Ændring (pct.) i antal landbrugsbedrifter 1990-2000 og BNP pr. indbygger. Note: Ændring 1990-2000 eller seneste nyere tiår med tilgængelige data. Logaritmisk X-akse. Kilde: Egne beregninger på grundlag af FAO 2013 og World Bank 2016.

Landbrugsbedrifternes størrelse

Landbrugsbedrifternes størrelse er en meget synlig del og konsekvens af strukturudviklingen. Teknologi og udnyttelse af stordriftsfordele – som netop er vigtige drivkræfter bag strukturudviklingen – fremmer direkte en udvikling i retning af større landbrugsbedrifter

Landbrugsbedrifternes gennemsnitlige størrelse – målt på flere forskellige måder – varierer betydeligt fra land til land – selv inden for EU. Landbrugene i Holland og Danmark, som har relativt høje gennemsnitsstørrelser, er således mange gange større end i f.eks. Rumænien – afhængig af, hvordan man måler størrelsen. Holland har desuden langt de største gennemsnitsbedrifter målt på produktionsværdi og værditilvækst, men målt på antal hektarer ligger landet i den nedre halvdel, jfr. tabel 2.

Der er et klart mønster i retning af, at de største landbrug findes i Nord- og Vesteuropa, mens de mindste findes i Øst-, Central- og Sydeuropa. Det generelle billede viser dermed også, at de rigeste lande er kommet længst i strukturudviklingen, mens de små gennemsnitsbedrifter typisk findes i de fattigste lande.

Det er bemærkelsesværdigt, at der er så store strukturforskelle i landbruget selv inden for samme region og samme økonomiske og politiske union. Landbruget opererer på samme marked og med samme overordnede markedspolitiske rammer, men alligevel er det muligt at have meget store strukturforskelle. Forklaringen er, at der mellem landene også er store forskelle i økonomisk niveau, mekanisering, industrialisering, afvandring fra landbruget m.m.,

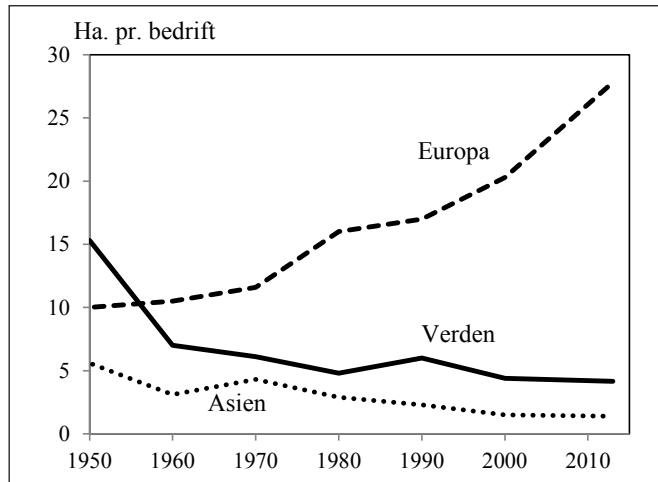
Tabel 2. Landbrugenes gennemsnitsstørrelse i udvalgte EU-lande, 2010.

	Ha.	Malke- køer	Svin	Produktion 1.000 €	Brutto- værdi- tilvækst 1.000 €
Belgien	32	46	1.092	203	57
Bulgarien	12	4	8	12	5
Danmark	63	134	2.598	290	88
Tyskland	56	46	459	183	57
Estland	48	27	251	47	19
Grækenland	5	23	49	15	8
Spanien	24	31	354	44	22
Frankrig	54	45	569	153	63
Italien	8	35	356	30	16
Letland	22	6	21	16	4
Ungarn	8	22	18	12	4
Holland	26	75	1.743	370	119
Polen	10	6	39	15	6
Portugal	12	27	38	21	7
Rumænien	3	2	3	4	2
Slovenien	7	10	14	16	5
Finland	36	24	657	80	26
Sverige	43	62	894	92	27
U.K.	84	78	445	160	57

Kilde: Egen fremstilling på grundlag af European Commission 2014

og disse forskelle indebærer forskellige drivkræfter bag strukturudviklingen. Landbrugslovgivning er i vidt omfang et nationalt anliggende, og de enkelte landes politiske ønsker med hensyn til at beskytte små landbrug, begrænse fjernere, understøtte landdistriktsudviklingen m.m. kan også skabe forskellig strukturudvikling i de enkelte lande. Med den nuværende udvikling vil forskellene imidlertid gradvist blive reduceret, og landbrugsstrukturerne kan forventes at blive mere ensartede landene imellem.

Figur 5. Landbrugsstruktur: Gennemsnitligt antal hektarer pr. bedrift. 1950-2013. Kilde: Egne beregninger på grundlag af FAO 2013 + 2016. Anmærkning: 2001-2013: Egne fremskrivninger ud fra udviklingen i landbrugsareal pr. person beskæftiget i landbruget.

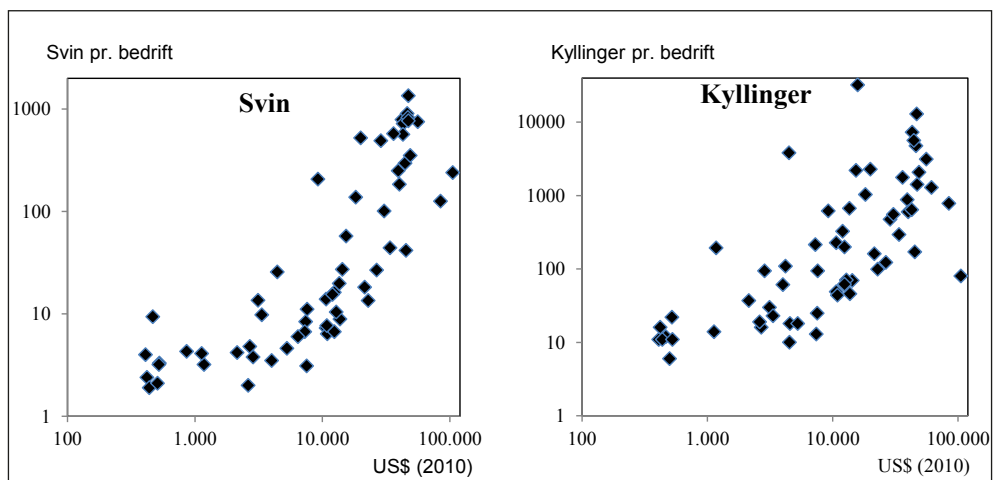
Sammenhængen mellem landbrugenes størrelse og landenes økonomiske udviklingsniveau kan også genfindes i et helt globalt perspektiv: I de fattigste lande er landbrugene små og de bliver generelt mindre over tid, mens det modsatte er gældende i de rigere lande. På helt globalt niveau er der en klar tendens i retning af, at der bliver flere og flere landmænd og andre, som er økonomisk aktive i landbruget. Da landbrugsarealet samtidigt ikke stiger ret meget, vil landbrugsarealet pr. landmand falde.

Denne udvikling er særlig udtalt i de mindst udviklede lande, mens udviklingen i de rigere lande går den anden vej: Her stiger landbrugsarealet pr. landmand, jfr. Hansen, Henning Otte 2015.

En mere detaljeret analyse, hvor man undersøger areal pr. landbrug, giver imidlertid en næsten identisk udvikling: Landbrugene bliver større i de udviklede lande og mindre i udviklingslandene, jfr. figur 5.

Figur 5 viser den gennemsnitlige størrelsesudvikling, dels i hele verden i gennemsnit, dels i Europa og i Asien. Det ses tydeligt, at Asien og Europa udvikler sig i hver sin retning. Udviklingen i andre udviklede lande som USA, Canada, Australien og New Zealand følger samme udvikling som Europa, hvilket også bekræfter den overordnede tendens i retning af større og større landbrug i de mest udviklede lande.

Ved at sammenligne landenes økonomiske udviklingsniveau og landbrugenes størrelse – opgjort som antal husdyr pr. landbrug – kan man se, at der er en klar korrelation: Besætningsstørrelsen stiger med stigende økonomisk velstand, jfr. figur 6.

Figur 6. Bedriftsstørrelser i landbruget og økonomisk velstand. Note. Data for 2010 eller seneste år med tilgængelige data. Logaritmisk skala på både X- og Y-akse. Kilde: Egen præsentation baseret på FAO 2013 og World Bank 2015.

Figur 6 viser de gennemsnitlige besætningsstørrelser (svin og kyllinger) som funktion af BNP pr. indbygger for op til 65 lande. Som det ses, er der en klar korrelation mellem landenes økonomiske velfærd (BNP pr. indbygger) og besætningernes størrelse. Nogle få lande afviger fra mønsteret, men her er der ofte tale om politiske forhold, som er med til at regulere strukturforholdene.

Figurerne viser også, at der ikke ser ud til at være nogen klar korrelation for de allerfattigste lande, dvs. lande med BNP < 5.000 US\$ pr. indbygger.

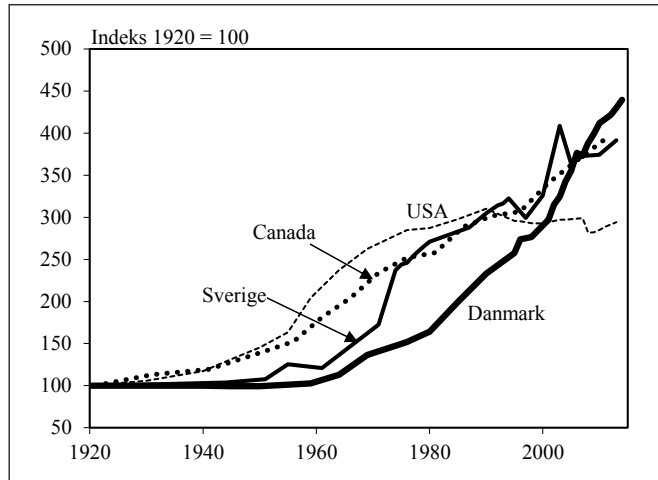
Selv om der er tale om cross section data, kan man godt foretage en dynamisk fortolkning heraf og antage, at udviklingen i hvert enkelt land over tid vil følge det mønster, som er vist i figur 6, i takt med at landene bliver rigere og rigere.

Denne dynamiske tolkning kan understøttes af de udviklingsforløb, som størrelsen på landbrugene og husdyrbesætningerne har gennemgået over en lang periode i i-landene. Der har således i den vestlige verden generelt været tale om en meget ensartet tendens i retning af større og større bedrifter – en udvikling som især har taget fart i de seneste årtier, jfr. figur 7.

Figur 7 viser, at de fire lande har udviklet sig meget ensartet, når man betragter hele perioden. Landbrugsbedrifterne er blevet ca. 3-4 gange så store, omend udviklingen i det 20. århundrede har været noget forskellig.

Figur 7. Bedriftsstørrelser (hektarer/bedrift) i landbruget i Danmark, USA, Sverige og Canada. Indeks 1920 = 100. Kilder: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange, Statistics Canada 2009 + 2016, USDA, flere årgange og Statistiska Centralbyrån, flere årgange.

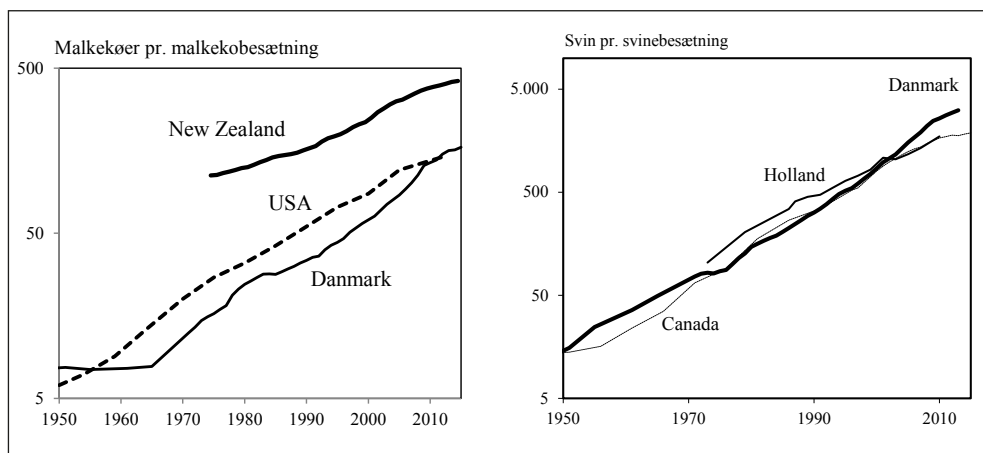
Også når det gælder udviklingen i husdyrbedriftenes størrelse, er der i vid udstrækning tale om ensartede internationale mønstre, jfr. figur 8.

De viste figurer understreger samstemmende, at landene tilsyneladende følger et relativt ensartet mønster. Især de sidste årtier har fremmet strukturudviklingen, men selv set over en længere periode har f.eks. strukturudviklingen i svineproduktionen været næsten eksponentiel. I figuren er Y-aksen logaritmisk, og det ses, at der er tale om en næsten ret kurve for alle tre lande gennem de seneste årtier.

Specialisering

Specialiseringen i landbruget – og i mange andre erhverv – har været stigende i de senere år. Ved specialisering forstås i denne sammenhæng specialisering på de enkelte bedrifter, hvorved produktionen bliver mindre alsidig. Den øgede specialisering skyldes bl.a. den teknologiske udvikling, som i stigende grad fremmer stordriftsfordelene. Samtidig vil de større krav til specifik viden nødvendiggøre, at man fokuserer på færre og evt. kun en enkelt produktionsgren.

Et eksempel er fjerkræproduktionen, som tidligere fandt sted på næsten alle bedrifter. I takt med stigende specialisering og arbejdsdeling er der nu fjerkræproduktion på stadig færre bedrifter. Den resterende fjerkræproduktion finder nu sted på større og ofte meget specialiserede bedrifter. Udviklingen er således ikke et tegn på, at fjerkræproduktionen får en faldende betydning, men derimod et tegn på industrialisering og specialisering.

Figur 8. Antal svin og antal malkekøer pr. bedrift i udvalgte lande. Anmærkning: Logaritmisk Y-akse. Kilder: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik flere årgange, Statistics Canada, 2009 + 2016, European Commission 2016 + flere årgange, DairyNZ 2015 og Statistiska Centralbyrån, flere årgange.

Udviklingen ses mange steder. Som eksempel viser figur 9 andelen af bedrifter med fjerkræ i USA, Sverige og Danmark over en længere periode.

Den stigende andel efter 2000 i USA og til dels også Danmark skyldes især flere helt små bedrifter med et relativt lille antal dyr.

Udviklingen i retning af stigende specialisering kommer til udtryk på andre områder og ses tydeligt i Danmark. I 1950 havde omkring 90 pct. af alle bedrifter en alsidig produktion, defineret som ejendomme med både svin og køer. Denne andel er siden faldet og udgjorde i 2015 ca. 2 pct.

Et tilsvarende mønster ses internationalt. Også her er tendensen mere specialisering og mindre alsidigt landbrug, omend udviklingen er gået væsentligt hurtigere i Danmark, jfr. f.eks. Hansen, Henning Otte 2001.

Koncentration

I takt med stigende størrelse og specialisering bliver landbrugsproduktionen også mere koncentreret. Koncentrationen kan ses på flere måder: Geografisk bliver produktionen mere koncentreret på de områder, som frembyder de største komparative fordele. Bedriftsmæssigt sker koncentrationen ved, at de største bedrifter i nogle driftsgrene vokser relativt meget.

Koncentrationen på bedriftsniveau kan illustreres ved at beregne, hvor stor en del af det samlede produktionsapparat, som f.eks. de 5 pct. eller 20 pct.

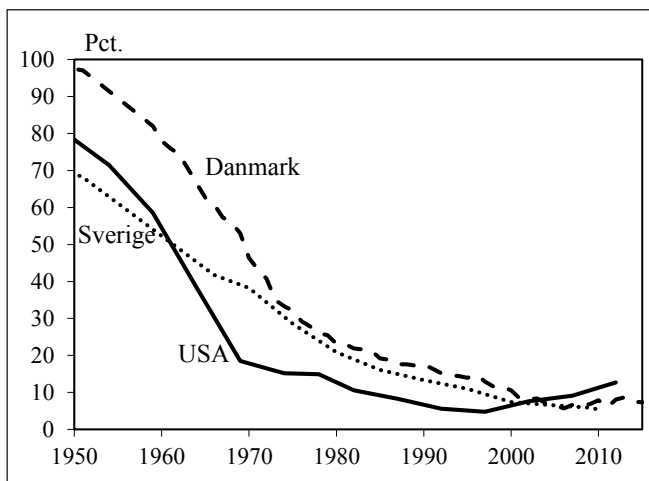
Figur 9. Andel af landbrugsbedrifter med fjerkræ.

Note: USA: Med kyllinger

Danmark: Med høns

Sverige: Med høns, uden kyllinger

Kilder: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange + 2016, USDA, flere årgange + 1999 og Statistiska Centralbyrån, flere årgange.

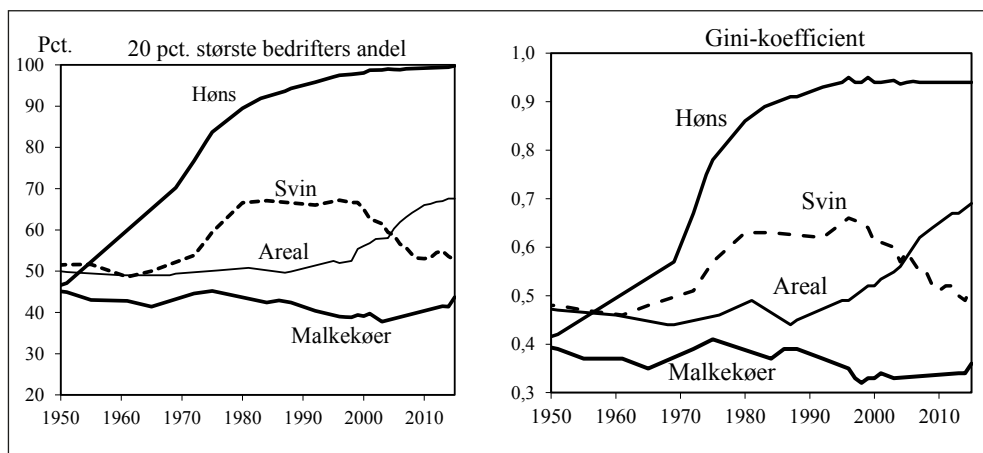

største landbrugsbedrifter har. Såfremt disse største bedrifter får en stigende andel, er det tegn på stigende koncentration. Koncentrationen – eller rettere uligheden – kan også måles ved hjælp af Gini-koefficienten, jfr. f.eks. Hansen, Henning Otte 2013.

Figur 10 viser således udviklingen i koncentrationen i de væsentligste sektorer i dansk landbrug i perioden 1950-2015. Koncentrationsgraden er målt som dels Gini-koefficient, dels den andel (pct. af i alt) af produktionsapparatet, som de 20 pct. største bedrifter har.

Beregningerne er foretaget ved hjælp af såkaldte Lorenz-kurver, som er udfærdiget ved at forbinde punkter, som viser sammenhænge mellem antal bedrifter og antal husdyr/hektarer. Da kurverne således er sammensatte linjestykker, kan der forekomme år, hvor datagrundlaget er for usikkert. Det gælder f.eks. for malkekobestanden i årene 2004-2012, hvor det statistiske detaljeringsgrundlag fra Danmarks Statistik er for usikkert til at kunne beregne, hvor stor andel af den samlede malkekobestand, som findes på de 20 pct. største malkekobedrifter. Det vurderes dog, at de viste tendenser og niveauer giver et retvisende billede af koncentrationen i dansk landbrug.

Figuren viser også, at de to forskellige målemetoder giver et relativt ensartet billede af både niveau og udvikling i perioden. Figuren bekræfter også empirisk nogle forventede resultater: Fjerkræsektoren har oplevet en meget kraftig koncentration, mens malkekosektoren har haft en mere konstant udvikling. Indførelse af mælkekvoter i 1984 har givetvis begrænset koncentrationen. Derudover har afhængighed af grovfoderareal m.m.

Figur 10. Koncentrationsudvikling i dansk landbrug 1950-2015 beregnet ud fra Gini-koefficient og de 20 pct. største bedrifters andel af areal og husdyrbestand. Kilde: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, 2016 + flere årgange.

også været med til at begrænse koncentrationen blandt malkekobesætningerne.

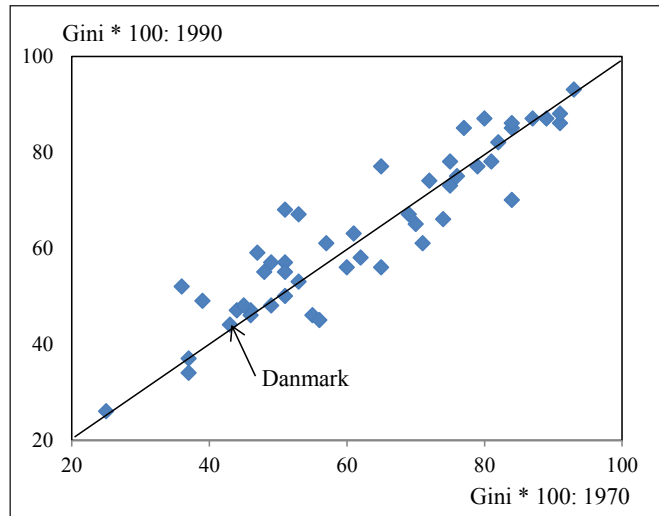
De 20 pct. største landbrug har i dag 68 pct. af arealet mod kun 50 pct. i 1950. Koncentrationen i svinesektoren er tilbage på niveauet i 1950. Svinesektoren har således på én gang haft en kraftig strukturudvikling i retning af større og større bedrifter, men koncentrationen – og uligheden – er ikke steget. En forklaring er, at de små svinebedrifter er lukket, og dermed er hele sektoren vokset. Modsat vil mange mindre landbrug med udelukkende planteavl ikke i samme omfang være tilskyndet til at lukke. Når relativt mange små brug bevares samtidig med, at der sker en strukturudvikling i retning af større brug, øges koncentrationen.

Det internationale billede med hensyn til koncentrationen i landbrugssektoren har mange dimensioner og indeholder en stor spredning. Undersøgelse af de 59 lande fra hele verden, hvor der har været tilgængelige og pålidelige data tilstede, viser, at koncentrationen målt på Gini-koefficienter har en stor spredning mellem landene, og at udviklingen udviser både faldende og stigende koncentration, jfr. figur 11.

Figuren viser koncentrationen i arealfordelingen målt med Gini-koefficienter i henholdsvis 1970 og 1990. Ikke alle lande har haft opgørelser fra præcist disse to år, og i disse tilfælde er der anvendt de år, som ligger tættest herpå.

Figuren viser, at Gini-koefficienten svinger fra ca. 25 til ca. 90. Der er der-

Figur 11. Koncentration i landbruget i henholdsvis 1970 og 1990. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af FAO 2001.

med meget store koncentrationsforskelle mellem landene. Lande under diagonalen har haft en faldende koncentration i perioden, og lande over diagonalen har haft en stigende koncentration. Som det fremgår, ligger Danmark relativt lavt i både 1970 og 1990, og der har kun været en stigning fra 44 til 45. Denne udvikling er endvidere helt i overensstemmelse med tallene i figur 10.

Man kan ikke umiddelbart udlede, at koncentrationen afhænger af landenes økonomiske udviklingsniveau. Sammenhængen mellem koncentration og landenes BNP pr. indbygger antyder, at koncentrationen er lavest i de helt fattige og i de helt rige lande, mens koncentrationen er højst i mellemgruppen, jfr. Hansen, Henning Otte 2015.

I det globale billede er Europa – sammen med Asien og Afrika – kendetegnet ved en lav koncentration, mens især Sydamerika har en meget koncentreret landbrugsstruktur.

Blandt væsentlige lande med meget stor koncentration i Sydamerika findes således Peru, Paraguay og Venezuela.

Vertikal integration

Den vertikale integration er også et vigtigt element i landbrugets strukturudvikling. Vertikal integration betyder, at leddene i processen fra forskning og udvikling, egentlig primærproduktion, til forarbejdning, forædling, distribution og afsætning koordineres. Oftest er det processerne fra “jord til bord”, som koordineres. Med stigende grad af vertikal integration bliver landbruget mere

og mere et led i den industrielle proces, som udspringer fra forbrugerbehov, og som føres tilbage gennem værdikæden til landmændene. Vertikal integration og kontraktproduktion er dermed også en del af det billede, som beskriver landbrugets strukturudvikling.

Integrationen, koordineringen eller samkøringen kan være enten bagud- eller fremadrettet. Bagudrettet integration ses typisk, hvor en fødevarerindustri engagerer sig i de foranliggende led, herunder primærproduktionen. Også landmænds ejerskab af andelsselskaber, som leverer grovvarer, gødning, kemikalier, maskiner m.m. til landbruget, er eksempler på bagudrettet integration. Den fremadrettede integration ses derimod typisk, når landmænd engagerer sig i forædling og afsætning.

Vertikal integration kan principielt foregå på fire forskellige måder.

Andelsselskaber er i sagens natur en meget udbredt form for fremadrettet vertikal integration.

Ejerskab, hvor f.eks. forædlingsindustrien ejer jord eller bygninger, er også et kendt eksempel på vertikal – og her bagudrettet – integration.

Kontraktproduktion er også anvendt – og har stigende udbredelse.

Integration *uden egentlige kontrakter* eller juridiske aftaler finder også sted. I alle tilfælde vil nødvendig integration ske på det åbne marked i form af markedsføring, prisdifferentiering m.m.

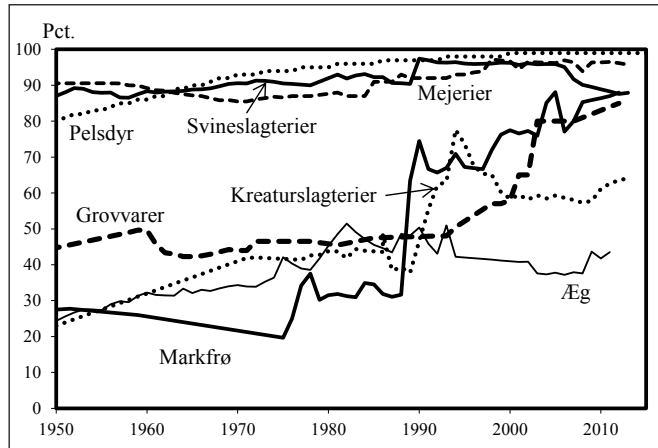
Andelsorganisering – som er et væsentligt led i den vertikale integration – udvikler sig forskelligt fra land til land og over tid, og det kan ofte være svært at måle omfang og udvikling. Flere andelsselskaber bliver konglomerater eller transnationale selskaber, og de er i mange tilfælde hel- eller delejere af aktieselskaber. Handel eller samarbejde med ikke-andelshavere og med andre selskaber i form af strategiske alliancer er også blevet mere udbredt. På den måde bliver det vanskeligt eksakt at opgøre andelsejerskabets omfang og betydning.

Det kan dog konstateres, at graden af andelsorganisering inden for landbruget og fødevarerindustrien varierer betydeligt fra sektor til sektor og fra land til land, hvilket bl.a. kan forklares ud fra de forskellige markedsforhold, som i større eller mindre grad kan stimulere andelsorganisering.

Når det gælder andelsselskaber i landbrugs- og fødevarersektoren ses der et mønster i retning af størst udbredelse i Nordamerika og i Nord- og Centraluropa samt i Japan og Korea. Generelt har andelsselskaber – i den formelle form – relativt størst betydning i de økonomisk mest udviklede lande. Andelsselskaberne har relativt størst markedsandel, og relativt flest landmænd er medlemmer af et eller flere andelsselskaber i de rigeste lande. Der er således en korrelation og sammenhæng mellem landmændenes medlemskab af andelsforeninger og landenes økonomiske udviklingsniveau.

Figur 12. Markedsandele for andelsvirksomheder i Danmark. Kilder: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange, Danske Andelsselskaber, flere årgange a+b, DLG (1995), Danske Mejeriers Fællesorganisation 1982, div. årsregnskaber samt branche- og virksomhedsindberetninger.

Set i et langt tidsperspektiv har andelsejerformen generelt opnået en stigende betydning, jfr. figur 12.

Figur 12 viser kun et udsnit af de sektorer i agro- og fødevarerindustrien, hvor der findes andelsvirksomheder. Af øvrige væsentlige sektorer kan nævnes frugt og grønt, potteplanter, kartoffelstivelse og fisk.

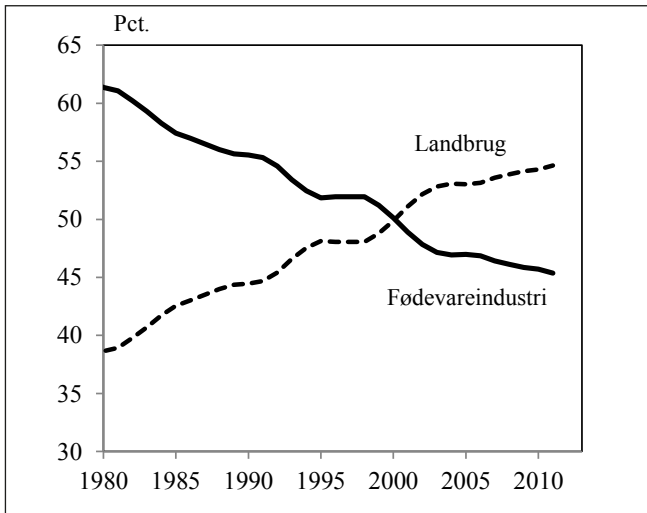
Som det ses af figur 12, har andelsorganiseringen været stigende i perioden. Der findes dog også sektorer, hvor andelsformen aldrig har haft nogen væsentlig betydning. Det gælder f.eks. drikkevarer, frugtjuice m.m. samt forarbejdede grøntsager.

Der findes også sektorer, hvor der har været betydende andelsselskaber, men hvor de i praksis ikke findes mere. Det gælder inden for produktion af sukker, slagtefjerkræ, landbrugsmaskiner og brød.

Endvidere er det også kendetegnende, at andelsorganiseringen især er fremtrædende i de forarbejdningsaktiviteter, som ligger tæt på landbrugets produktion i værdikæden, eller hvor landbrugsvarerne udgør en stor del af de samlede omkostninger (stor andel af forbrugerkrønen), jfr. f.eks. Hansen, Henning Otte 2013.

Kontraktproduktion er et specialtilfælde af den vertikale fremad- og bagudrettede integration. Kontraktproduktion regulerer relationerne mellem på den ene side landmænd og på den anden side private, andelsejede eller offentlige virksomheder, således at den erstatter det sædvanlige spotmarked. En kontrakt erstatter sædvanligvis pris, mængde, kvalitet, kredit m.m. Flere steder i verden – herunder især i USA – har der i de seneste årtier været en tendens i retning af mere og mere kontraktproduktion, jfr. Hansen, Henning Otte 2013.

Også i Danmark gælder det, at udbredelsen varierer betydeligt fra produkt

Figur 13. Fordeling af værditilvæksten i det agroindustrielle kompleks i OECD. Anmærkning: Vejet gennemsnit af 22 OECD-lande. Kilde: Egne beregninger på grundlag af OECD 2015 og World Bank 2015.

til produkt. Generelt gælder det, at kontraktproduktion er mest udbredt, når det gælder sukker-, ærte- og fjerkræproduktion – områder, hvor der ikke er andelsselskaber.

Specialisering mellem landbrug og fødevarerindustri

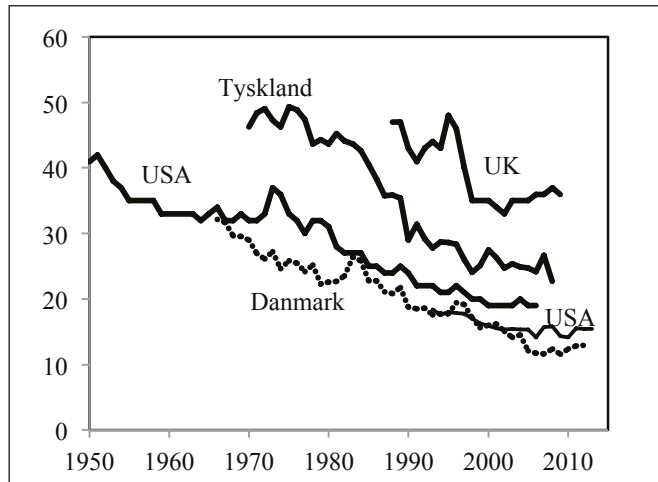
I takt med den økonomiske udvikling i et samfund sker der en stigende specialisering i den agroindustrielle sektor. I et udviklingsland vil en betydelig del af forsynings- og forarbejdningsaktiviteten ske i det primære landbrug. I takt med den økonomiske udvikling sker der en større arbejdsdeling, således at forsynings- og forædlingsindustrien overtager en betydelig del af både husholdningernes og landbrugenes forarbejdning.

Som det ses af figur 13, er der en klar tendens i den vestlige verden i retning af, at fødevarerindustrien overtager en væsentlig del af landbrugets betydning i det agroindustrielle kompleks.

Denne udvikling vil således også være med til at reducere det primære landbrugs direkte betydning som resultat af den økonomiske udvikling. Her skal så tilføjes, at det primære landbrugs betydning i stigende omfang sker som afledt virkning i tilstødende sektorer.

Når henholdsvis primærproduktionen og forarbejdningssiden foregår i to forskellige sektorer, er det vigtigt at have en stærk og sammenhængende værdikæde samt et effektivt marked for deres produkter. Der er således et betydeligt behov for strukturudvikling i form af vertikal integration.

Figur 14. Udviklingen i landmandens andel af fødevarernes endelige salgsværdi. Kilder: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik 2015 samt USDA 2012+2016, Wendt, B. 2011 og NFU 2010. Anmærkning: Metoder og datagrundlaget til beregning af forbrugerkronen kan variere over tid og fra land til land.

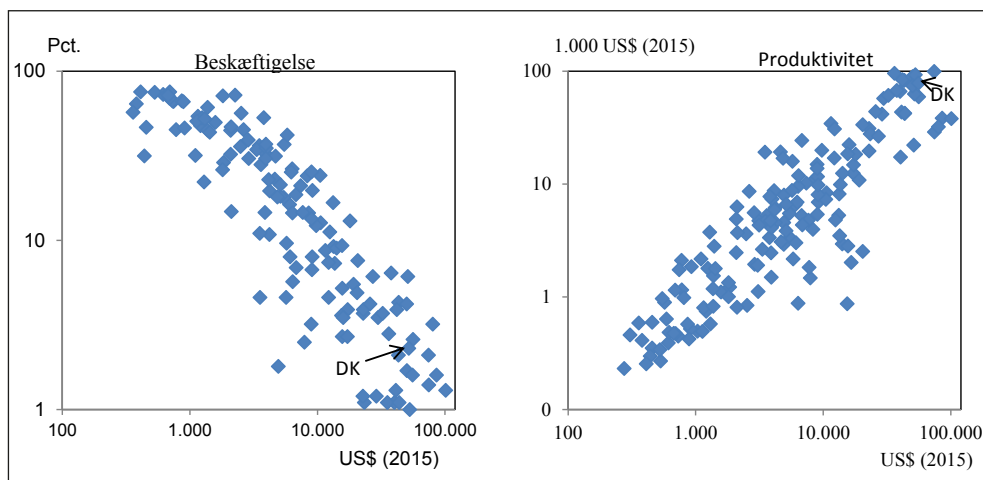
Når en større del af værditilvæksten i det agroindustrielle kompleks sker i forarbejdnings- og forædlingsindustrien (fødevarerindustrien), når samtidig der sker et realprisfald på landbrugsråvarer, og når efterspørgslen efter mere forarbejdede fødevarer stiger, vil landmandens andel af værdien af fødevarerne i detailledet falde år for år. Der er således væsentlige strukturelle forklaringer på, at "landmandens andel af forbrugerkronen" falder. Der er derfor heller ikke tale om noget isoleret dansk fænomen, jfr. figur 14.

Som det ses af figuren, har udviklingen været meget ens i dansk, tysk, engelsk og amerikansk landbrug. Det er meget sandsynligt, at vi kan se den helt samme tendens i andre veludviklede lande, men der er kun få andre undersøgelser. Det er dog et gennemgående resultat i de gennemførte analyser, at landmandens andel af fødevarernes salgsværdi i de sidste salgsled falder over tid og i takt med den økonomiske udvikling.

Indsatsfaktorer og ressourceudnyttelse

Indsatsfaktorerne i landbruget er også under stærk forandring og er ligeledes et væsentligt led i strukturudviklingen. Det har især været kendetegnende, at arbejdskraften i landbruget i i-landene er faldet meget gennem mange årtier, og der er tale om et ensartet internationalt mønster, hvor betydningen aftager i takt med stigende økonomisk og industriel udvikling.

Parallelt med arbejdskraftens faldende betydning i landbruget sker der en stigende mekanisering. Mennesker erstattes af teknik og maskiner, men under ét sker der en mere optimal ressourceudnyttelse: Arbejdskraft finder an-

Figur 15. Landbrugets beskæftigelse og produktivitet som funktion af landets BNP pr. indbygger. Kilde: Egne beregninger på grundlag af World Bank 2016.

vendelse i andre erhverv til en højere aflønning, og maskiner kan billigere og mere effektivt erstatte væsentlige dele af arbejdskraften i landbruget. Dermed skabes der også mulighed for væsentlig forbedring af produktiviteten og især arbejdskraftproduktiviteten i landbruget

Som det ses af figur 15, er der en meget klar sammenhæng mellem på den ene side økonomisk velfærd og på den anden side både landbrugets betydning for beskæftigelsen og produktiviteten i landbruget.

Figuren viser først beskæftigelsen i landbruget som andel af landenes samlede beskæftigelse. Dernæst ses produktiviteten (værditilvækst pr. arbejder i landbruget). Begge parametre ses i forhold til landenes økonomiske velfærd, her målt som BNP pr. indbygger. Begge akser er logaritmerede. Hver prik angiver ét land, og der indgår ca. 160 lande i figuren. Data er for 2015 eller seneste år med tilgængelige data.

Der ses i begge tilfælde meget klare mønstre: Beskæftigelsen falder med stigende velstand, og arbejdsproduktiviteten stiger med stigende velstand. Den stigende arbejdsproduktivitet er også udtryk for stigende bedriftsstørrelser i takt med den økonomiske udvikling. Den meget klare sammenhæng er bemærkelsesværdig, idet mange andre forhold end blot den økonomiske udvikling er med til at forklare arbejdsproduktivitet, værdiskabelse og strukturudvikling i landbruget, jfr. f.eks. Wallace E. Huffman and Robert E. Evenson 2001.

I forhold til Danmarks BNP pr. indbygger ligger både beskæftigelse og ar-

bejdsproduktivitet tæt på de forventede niveauer. En nærmere analyse af f.eks. eksportandel og fødevarerindustriens relative betydning vil dog afsløre, at her er Danmark placeret længere væk fra det normale mønster, som viser sig ved stigende økonomisk velstand.

Konklusion

Landbrugets strukturudvikling kan defineres og beskrives på mange forskellige måder. Strukturudviklingen er mere end blot størrelsen på den enkelte bedrift og antallet af landbrugsbedrifter. Følgende forhold bliver ofte anvendt til at beskrive landbrugets strukturudvikling:

Antallet af landbrugsbedrifter, landbrugsbedrifternes størrelse, specialisering, geografisk fordeling, koncentration, ejerformer, vertikal integration, anvendelse af indsatsfaktorer samt internationalisering.

Der kan argumenteres for en lang række økonomiske, strukturelle og teknologiske forhold, som i en kompleks sammenhæng både hæmmer og fremmer strukturudviklingen. Mens der rent teoretisk nemt kan opstilles en række årsager og drivkræfter bag strukturudviklingen, er det langt sværere at dokumentere nogen statistisk årsagssammenhæng. Det skyldes bl.a., at der løbende sker mange forskellige påvirkninger af landbruget, hvor det kan være umuligt at adskille de enkelte påvirkninger og deres konsekvenser. Dertil kommer, at landmænd kan reagere forskelligt på drivkræfterne, og at der kan være en lang tidsforskydning mellem påvirkning og strukturudvikling.

Ud fra de teoretiske og empiriske vurderinger af strukturpåvirkninger i landbruget kan årsager til strukturudvikling i landbruget grupperes i følgende typer af drivkræfter: Teknologi, størrelsesøkonomi, indtjening, lønudvikling i samfundet, infrastruktur og landbrugslovgivning.

Strukturudviklingen målt på udviklingen i antallet af landbrug er i vid udstrækning ensartet i de økonomisk udviklede lande. Set over en næsten hundredårig periode gælder det, at antallet af landbrug i så forskellige lande som Danmark, Sverige, Holland, Canada og USA således har udviklet sig relativt ensartet, hvor der især siden 1950 har været en vedvarende nedgang i antallet af landbrug. Omvendt ses det, at der i en række u-lande opstår flere og flere nye bedrifter, således at det samlede antal landbrugsbedrifter er stigende. Der er således et meget klart internationalt mønster, hvor antallet af landbrug stiger i de fattige lande, mens det falder i de rigere lande.

Når det gælder landbrugenes størrelse, har der været en generel udvikling med stadig større bedrifter i de udviklede lande og mindre i udviklingslandene. Der er klare tegn på, at bedrifts- og besætningsstørrelsen stiger med stigende økonomisk velstand. I den vestlige verden har der generelt været tale om en meget ensartet tendens i retning af større og større bedrifter – en udvikling

som især har taget fart i de seneste årtier. Når det gælder udviklingen i husdyrbedrifternes størrelse i den vestlige verden, er der i vid udstrækning tale om ensartede og næsten forudsigelige internationale mønstre.

Specialiseringen i landbruget har været stigende i de senere år. Den øgede specialisering skyldes bl.a. den teknologiske udvikling, som i stigende grad fremmer stordriftsfordelene. Specialiseringen vist som f.eks. antal landbrug med fjerkræ viser tydeligt, at der også her er tale om internationale tendenser.

Koncentrationen i dansk landbrug er generelt lav – set i et internationalt perspektiv. Udviklingen i den danske koncentration har været meget forskellig fra sektor til sektor: Fjerkræsektoren har oplevet en meget kraftig koncentration, mens malkekosektoren har haft en mere konstant udvikling. De 20 pct. største landbrug har i dag 68 pct. af arealet mod kun 50 pct. i 1950. Koncentrationen i svinektoren har varieret, men er tilbage på niveauet i 1950. Svinektoren har således på én gang haft en kraftig strukturudvikling i retning af større og større bedrifter, men koncentrationen – og uligheden – er ikke steget. I det globale billede er Europa – sammen med Asien og Afrika – kendetegnet ved en lav koncentration, mens især Sydamerika har en meget koncentreret landbrugsstruktur.

Den vertikale integration er også et vigtigt element i landbrugets strukturudvikling, og andelsorganisering er en del heraf. Set over hele perioden 1950-2015 har andelsejerformen i dansk landbrug under ét opnået en stigende betydning. Generelt har andelsselskaber relativt størst betydning i de økonomisk mest udviklede lande. Andelsselskaberne har relativt størst markedsandel, og relativt flest landmænd er medlemmer af et eller flere andelsselskaber i de rigeste lande.

Der er klare internationale tendenser i retning af øget specialisering mellem landbrug og fødevarerindustri. I takt med den økonomiske udvikling i et samfund sker der en stigende specialisering i den agroindustrielle sektor, hvor forsynings- og forædlingsindustrien overtager en betydelig del af både husholdningernes og landbrugenes forarbejdning. Dermed reduceres landbrugets andel af den samlede værditilvækst, og landmandens “andel af forbrugerkrønen” falder. Her er der også tale om meget ensartede internationale tendenser.

Indsatsfaktorerne i landbruget er også under stærk forandring og er ligeledes et væsentligt led i strukturudviklingen. Det har især været kendetegnende, at arbejdskraften i landbruget i i-landene er faldet meget gennem mange årtier, men samtidig stiger arbejdsproduktiviteten. Også her er der tale om et ensartet internationalt mønster.

Kilder og litteratur

- Bjørn, Claus (red.): *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. Danske Mejeriers Fællesorganisation 1982.
- Danmarks Statistik, flere årgange: *Landbrugsstatistik*.
- Danmarks Statistik 2015: *Input-output tabeller*. www.statistikbanken.dk
- Danmarks Statistik 2016: *Statistikbanken*. www.statistikbanken.dk
- Danske Andelsselskaber: *Andelsbladet*. Flere årgange a.
- Danske Andelsselskaber: *Årsberetning*. Flere årgange b.
- DairyNZ: *New Zealand Dairy Statistics 2014-15*. 2015. <http://www.dairynz.co.nz/media/3136117/new-zealand-dairy-statistics-2014-15.pdf>
- Department of Agriculture and Cooperation: *Agriculture census in India*. 2012. http://www.fao.org/fileadmin/templates/ess/ess_test_folder/Workshops_Events/APCAS_24/PPT_after/APCAS-12-31-Agri_Census_India_APCAS24.pdf
- European Commission, flere årgange: *EU agriculture – Statistical and economic information*. <http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/agricultural/>
- European Commission 2015: *EU agriculture – Statistical and economic information – 2013*. http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/agricultural/2013/pdf/full-report_en.pdf
- Eurostat 2016: *Agricultural holdings by agricultural area*. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tag00001&plugin=1>
- FAO 2013: *2000 World Census of Agriculture. Analysis and International Comparison of the Results (1996-2005)*. FAO STATISTICAL DEVELOPMENT SERIES 13. http://www.fao.org/fileadmin/templates/ess/ess_test_folder/World_Census_Agriculture/Publications/WCA_2000/Census13.pdf
- FAO 2001, Table 1: *Number and Area of Holdings, and Gini's Index of Concentration: 1990 Round of Agricultural Censuses*. <http://www.fao.org/economic/the-statistics-division-ess/world-census-of-agriculture/additional-international-comparison-tables-including-gini-coefficients/table-1-number-and-area-of-holdings-and-ginis-index-of-concentration-1990-round-of-agricultural-censuses/en/>
- FAO 2016: *FAOSTAT*. www.faostat.fao.org.
- Hansen, Henning Otte: *Landbrug i et moderne samfund. Maj 2001*. Handelshøjskolens Forlag 2001.
- Hansen, Henning Otte: *Food Economics. Industry and markets*. Routledge. U.K., USA and Canada 2013.
- Hansen, Henning Otte: "Structural development of livestock farms in a global perspective". *6th ISTAP. International seminar on tropical animal produc-*

- tion. Integrated Approach in Developing Sustainable Tropical Animal Production. Proceedings*, 2015, s. 28-50.
- Huffmann, Wallace E. and Robert E. Evenson: "Structural and productivity change in US agriculture, 1950-1982". *Agricultural Economics*, 24, 2001, s. 127-147
- Karlsen, Svend B.: *Dansk Landbrugs Grovareselskab. Selskabets oprettelse og første 25 år*. DLG 1995.
- NFU 2010: *Farmers' share of the value of a basket of food items*. <http://www.commercialfarmers.co.uk/Food%20inflation%20analysis%20November%202010.pdf>
- OECD 2016: *STAN Database for Structural Analysis*. http://www.oecd-ilibrary.org/industry-and-services/data/stan-oecd-structural-analysis-statistics/stan-industry-rev-4_data-00649-en?isPartOf=/content/datacollection/stan-dataen
- Statistics Canada 2009: *A statistical portrait of agriculture, Canada and provinces: census years 1921 to 2006*. <http://www.statcan.gc.ca/pub/95-632-x/2007000/t/4185570-eng.htm>
- Statistics Canada 2015: *Census of Agriculture, number and area of farms and farmland area by tenure, Canada and provinces*. <http://www5.statcan.gc.ca/cansim/a26?lang=eng&id=40001>
- Statistiska Centralbyrån, flere årgange: *Jordbruksstatistisk årsbok*.
- Statistics Indonesia 2016. Statistik indhentet via R. Ahmad Romadhoni Surya Putra. Universitas Gadjah Mada
- USDA flere årgange: *Census of Agriculture*. <http://www.agcensus.usda.gov/Publications/>
- USDA 1999: "Broiler Farms' Organization, Management, and Performance". *Agriculture Information Bulletin*, No. (AIB-748), 48 pp, March 1999. <http://www.ers.usda.gov/publications/aib-agricultural-information-bulletin/aib748.aspx>
- USDA 2012: *Food Dollar Series*. <http://www.ers.usda.gov/data-products/food-dollar-series.aspx>
- USDA 2016: *Food Dollar Series*. <http://www.ers.usda.gov/data-products/food-dollar-series/documentation.aspx#primary>
- Wendt, B.: *Marked increase of the farmers' share of consumer expenditures on food in Germany 2010*. 2011. http://www.vti.bund.de/fileadmin/dam_uploads-InstituteMABilderErzeugeranteil%20gestiegen.pdf
- Wiborg, Torben og Svend Rasmussen: "Strukturudvikling i landbruget - årsager og omfang". *Working paper. KVL. Institut for Økonomi, Skov og Landskab*. Copenhagen 1996.
- World Bank 2016: *World Development Indicators*. <http://data.worldbank.org/indicator>

Summary

Since the 1950s, Danish agriculture has experienced extensive structural developments. Based on a description of the developments, the motivations behind the developments are investigated and it is investigated whether the Danish structural developments in agriculture are unique, or whether there are international patterns and trends.

The term “structural developments” cover several different conditions, including size, number, concentration, specialization, vertical integration and ownership.

In the article, the motivations behind structural developments in agriculture are clustered: technology, economies of scale, profit, wages, infra-structure and agricultural legislation. It is demonstrated that structural changes are to a large extent uniform in developed countries, and there are generally very unambiguous international trends.

By analyzing the structural situation in agriculture in countries with different levels of economic welfare, it is also possible to illustrate the structural developments which countries have experienced or are likely to experience.

Forfatterpræsentation

Henning Otte Hansen, født 1959. Uddannet cand. agro. og ph.d. ved det daværende KVL (nu KU Science) samt cand. merc. og HD (u) ved CBS. Ansat som seniorrådgiver på Institut for Fødevarer- og Ressourceøkonomi ved Københavns Universitet og især beskæftiget med udviklingen i agro- og fødevarerindustrien, men også med specifikke emner som globalisering, strukturudvikling, internationale og nationale fødevarermarkeder samt landbrugets fremtid. Har skrevet 11 bøger, herunder *Landbrug i et moderne samfund* (2001), *Vækst i Fødevarerindustrien* (2005), *Andelselskaber i udvikling* (2011), *Food Economics* (2013) og *Den danske pelssektor* (2016).

E-mail: hoh@ifro.ku.dk

Husmandskolonier fra udskiftningstiden

Spørgsmålet om, hvorvidt husmænd kunne få jord tildelt ved udskiftningen, har været noget omdiskuteret lige siden lovgivningen om landboreformerne. I nutiden hælder de fleste forskere til, at husmændene ikke fik jord, og at de derfor blev et jordløst proletariat. I denne artikel forsøges med en landskabshistorisk tilgang at påvise, at der mange steder blev etableret kolonier af huse med en mindre jordlod, som regel i et hjørne af landsbyejerlavet. Det analyseres på stikprøvebasis, hvor disse kolonier blev etableret, og hvor store de var, målt både på antallet af lodder pr. koloni og disses størrelse. Derudover belyses deres eventuelle afhængighedsforhold af en godsejer. Endelig ses der på, hvem der boede i husene med særligt hensyn til spørgsmål om erhverv, husstandsstørrelse samt fødested. Erhvervsoplysningerne kan afsløre, om husmændene var landmænd eller daglejere.

Indledning

Udskiftningen betød en opløsning af dyrkningsfællesskabet og en total omfordeling af jorden inden for landsbyens ejerlav. Jorden blev grundlæggende fordelt blandt gårdmændene, men der var mulighed for at tildele husmænd, der ikke tidligere havde haft jord, men kun græsningsret til et par kreaturer på landsbyens fællesgræsning, noget individuel jord, hvor de så kunne græsse køer og evt. dyrke agerbrug eller havebrug. I den detaljerede udskiftningslov af 23. april 1781 hedder det i § 19: *“Da Husmandsfamilierne ansees nyttige saavel for det Almindelige som i Særdeleshed for Gaardmændene, saa ville Vi allernaadigst, at vore Amtmænd og Landvæsenskommissarier ved Byernes Udskiftning skulle søge at overlægge og afgøre med Lodsejerne, hvorledes dem en forholdsmæssig wGræsning mod hvad dem ved Udskiftningen betages, efter enhver Byes særdeles best og belejligst kan være at tillægge. Og som Degne og Skoleholdere på de fleste Steder hidtil have til nogen Græsning været berettigede; saa ansees det tienligt, at dem i sammesteds ved udskiftningen tildeles på beleilige Steder hver et lidet stykke Jord, som tillige for dem indhegnes.”* Lovgivningsmæssigt blev husmændene altså ikke sikret jord tildelt ved udskiftningen, men kun tilgodeset med en hensigtserklæring. Det har ført til, at det synspunkt vandt indpas i historieskrivningen, at husmænd blev en overset klasse ved udskiftningen, som forblev jordløse.

Før landboreformerne kan man regne med følgende kategorier af huse på landet:¹

- a) Huse i landsbyen, som havde ret til en lille jordandel i dyrkningsfællesskabet (huse med jord)
- b) Jordløse huse i landsbyen, som havde ret til husdyr i fællesgræsningen
- c) Jordløse huse i landsbyen, som ikke havde ret til andel i fællesgræsning
- d) Jordløse huse uden for landsbyen (typisk særlige funktioner: ledvogterhuse)

Af disse var kun gruppe a) sikret jord ved udskiftningen. De øvrige kunne få jord helt afhængig af de lokale forhold. Men samtidig tilkom der to nye grupper af huse i forbindelse med udskiftningen, som fik jord:

- e) Huse uden for landsbyen med jordtilliggende
- f) Huse på hovedgårdsjord med jordtilliggende

Her kan der dog både være tale om nyanlagte huse og om huse af kategorierne a-d, som blev flyttet ud og dermed blev til den nye kategori.

Spørgsmålet er, om der i realiternes verden frem for den normativt baserede skete noget ved udskiftningen, altså om husmænd fik tildelt jord (kategori e), hvordan det skete og med hvilke bevæggrunde. Det skal undersøges i denne artikel, hvor det er tesen, at det gjorde der, at jorden i mange tilfælde blev udlagt i små kolonier, hvor flere husmænd fik jord ved siden af hinanden, og at det skete for at sikre godsejere og gårdmænd arbejdskraft.

Forskningsoversigt

Den landbohistoriske forsknings nestor og specielt husmændenes historieskriver, Fridlev Skrubbeltrang, har i sin disputats *Husmand og Inderste* fra 1940 viet et større afsnit til behandling af husmændene på reformtiden. For det første beskriver han detaljeret forhandlingerne om udskiftningsloven af 1781, der førte frem til ovenfor citerede paragraf om løsning af husmandsproblematikken. For det andet analyserer han også resultaterne af udskiftningen i det sjællandske område og konkluderer, at hovedparten af husmændene reelt fik jord, oftest omkring 3 tønder land. Der var ganske vist tale om halvdårlig til dårlig jord, oftest i udkanten af ejerlavet, og mange af husmændene var i fæste med arbejdsforpligtelser, hvilket betød, at de kunne have vanskeligt ved at ernære sig gennem frit lønarbejde, men måtte leve af jordlodden.²

Inden for historieskrivningen kan man tale om en idebaseret linje, hvor ud-

---

1. Med inspiration fra Skrubbeltrang 1940, Møller 1990 samt Palle Ove Christiansens oversigtsartikel *Husmænd* i Dansk kulturhistorisk Opslagsværk 1 s. 358ff.
2. Fridlev Skrubbeltrang 1940, s. 279-326, specielt s. 322-26.

viklingen tolkes med udgangspunkt i lovene – eller sagt med andre ord: en normativ tolkning af udviklingen, idet det forudsættes, at udviklingen de facto følger de af loven udstukne rammer. I dette tilfælde vil det sige, at udviklingen kort sagt fortolkes således, at husmænd ved udskiftningen ikke fik tildelt noget jord, fordi lovgivningen ikke sikrede dem det. Det er tilfældet i mange eksempler og gælder f.eks. Hans Jensen,³ Finn Stendal Pedersen,⁴ Ole Feldbæk⁵ og Thorkild Kjærgaard. Sidstnævnte er dog lidt tvetydig. I sin berømte artikel om *Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning* nævner han, at temaet gårdmænd og deres vilkår har domineret, mens husmænds vilkår ikke blev viet interesse i særlig høj grad. På trods af at vilkårene forbedredes for dem gennem 1700-tallet, blev de tilsidesat ved udskiftningen, hvor gårdmænd forhindrede husmænd i at få jord. Men samtidig skriver han, at de blev presset ud på overdrevet og dermed socialt og fysisk adskilt fra gårdmændene, dvs. han åbner op for muligheden for jordtildeling i kolonier.⁶ I sin disputats fra 1991 skriver han, at de virkelige tabere ved landboreformerne var husmænd og landarbejdere – dem interesserede ingen sig for.⁷

Ole Feldbæk indtager i første omgang også det normativt baserede synspunkt, idet han skriver, at udskiftningslovgivningen ikke tilgodeså husmændene, da øget landbrugsproduktion på hovedgårds- og gårdmandsjord blev prioriteret over jord til husmænd. Alligevel opsummerer han, at der blev oprettet et stort antal husmandssteder med jord, følgende Skrubbeltrangs antagelse af huse med 3 tønder land middelgod jord – hvordan de er opstået, behandler han ikke.⁸

I oversigtsværket *Det Danske Landbrugs Historie* fra 1988 har Lotte Dombernowsky behandlet reformtiden. Her skriver hun: “De praktiske følger af 1781-forordningen var, at der i hovedsagen blev taget hensyn til degnenes og skoleholderens behov for jord eller græsningsstykker, medens husmændene generelt blev ladet i stikken; det var en “villighed” fra bymændenes side, hvis de sidste blev taget i venlig betragtning ved udskiftningerne, det var ikke en indiskutabel retting for dem”.⁹ Med andre ord følger hun også den lovgivningsbaserede tilgang.

Hans Chr. Johansen lægger i sin lille oversigtsartikel om husmænd og inderster fokus på væksten i gruppen husmænd med jord i perioden 1682-1905 og

3. Jensen 1936, s. 207ff.

4. Finn Stendal Pedersen 1989, s. 52ff, og 1990, s. 93ff.

5. Feldbæk 1982, s. 181f.

6. Kjærgård 1979, s. 190 (178-91).

7. Kjærgård 1991, s. 218.

8. Ole Feldbæk 1982, s. 181f.

9. Dombernowsky 1988, s. 322f.

fremhæver her, at husmænd ved udskiftningen fik kompensation for deres mistede græsningsrettigheder i form af små jordlodder i udkanten af ejerlavene;¹⁰ dog taler han ikke om deciderede kolonier, men nævner, at det var områder, hvor det var uhensigtsmæssigt at tildele gårdmænd jord, eller på lodder skåret over af veje eller vandløb. Tidligere har han skrevet, at 2/3 af husmændene ved udskiftningen fik tillagt jord, så de ikke i første omgang blev et jordløst proletariat.¹¹

Vender vi blikket mod mere lokale studier, giver det mulighed for lidt andre resultater, da man her kommer tættere på behandlingen af udskiftningen og kan se resultaterne og reflektere over deres konsekvenser, i dette tilfælde forholdet til husmænd og evt. jordtildeling.

Poul Nissen har behandlet udskiftningen i Præstø Amt og i det fynske område. Han belyser på baggrund af en omfattende kildebaseret gennemgang en række forskellige problemstillinger, som udskiftningsforløbet affødte, men tildelelse af jord til husmænd er ikke en af dem.¹²

Birte Stig Jørgensen har behandlet udskiftningen af krongodset i Nordsjælland, som skete under ledelse af Den lille Landbokommission fra 1784. Resultatet i forhold til husmændene var, at de fik afsat 4-6 skæpper land pr. gårdslod som erstatning for den mistede græsningsret – hvis husmændene ønskede det. Det hjalp noget på deres villighed, hvis de fik tilbudt bygningshjælp til opførelsen af en bolig på den nye lod. Men hvor i ejerlavet husmændene fik lodder, belyser hun ikke.¹³

Jørgen Dieckmann Rasmussen har belyst bøndernes holdning til udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt. Gårdmændene var her blevet selvejere ved rytterdistriktets frasalg til bønderne nogle årtier forinden, og de var på ingen måde interesseret i at afgive jord til husmænd – og Rentekammeret kunne ikke med lovgivningen tvinge gårdmændene hertil. De kunne på deres side sætte betingelser for at afstå græsningsret (arbejdsydelse, penge eller andet). Situationen bedredes ikke af, at der var ca. dobbelt så mange husmænd som gårdmænd i rytterdistriktet. Det skal dog tilføjes, at mange af udskiftningerne fandt sted før 1781-lovens retningslinjer.¹⁴

Undertegnede har i en analyse af udskiftningen på Nordals også belyst husmændenes rolle. Udgangspunktet var udskiftningslove fra henholdsvis 1766 og 1770 for hertugdømmet Slesvig. De søgte at sikre husmænd (kådner) og

---

10. Johansen 2002, s. 31f.

11. Johansen 1979, s. 125.

12. Nissen 1943 og 1959.

13. Jørgensen 1967, s. 51-61.

14. Rasmussen 1977, s. 100-06.

inderster jord svarende til deres tidligere græsningsret. Resultatet i undersøgelsesområdet blev, at kådnerne i gennemsnit fik udlagt 3 % af jorden som erstatning for græsningsretten, hvor de udgjorde 20 % af husstandene i området.¹⁵ Geografisk fik kådnerne udlagt jord i udkanten af ejerlavet, hvor de opdelte jorden mellem sig. Det førte dog kun sjældent til udflytning og dermed etablering af kolonier.¹⁶

Anders Vægter Nielsen har i sin specialeafhandling *Husmændene – landboreformernes tabere?* behandlet husmænd under det vestfynske gods Erholm-Søndergårde i perioden 1770-1850. Han belyser, at husmændene ved udskiftningen fik mere jord, end de tidligere havde haft, og påviser, at der i to landsbyer (Ørsbjerg og Etterup) opstod to små kolonier af husmænd i ejerlavets udkant. Dette var sket på trods af gårdmændene, men takket være godsets indgriben.¹⁷ I øvrigt købte mange husmænd efterfølgende jord, så deres tilliggende blev større. Vægter Nielsen konkluderer, at husmændene på godset fik gode vilkår efter udskiftningen, herunder gode muligheder for at ernære sig ved håndværk og landarbejde, da arbejdsforpligtelserne til godset ikke var omfattende. Således stiller han på baggrund af denne enkeltstående analyse spørgsmål ved den udbredte opfattelse af husmændene som tabere.

Asger Simonsen har undersøgt de sociale vilkår for husmænd på Lolland-Falster i 1840'erne som baggrund for den politiske husmandssag. Han omtaler her, at der fandtes en del husmænd, som i forbindelse af udskiftningen var flyttet uden for landsbyerne med betegnelser som 'skovhuse' eller 'strandhuse', men han omtaler ikke, at de skulle være placeret i kolonier.¹⁸

Claus Bjørn har i sin biografi om en af de centrale aktører i landboreformerne, Christian Ditlev Reventlow, også behandlet reformerne på hans eget grevskab Christianssæde på Lolland. Her nævner Bjørn, at der ved udskiftningen blev etableret husmandskolonier flere steder på godset, men han omtaler ikke problematikken yderligere.¹⁹

Den seneste behandling af landboreformerne står Birgit Løgstrup for i sin store bog *Bondens frisættelse* fra 2015. Bogen er en kombination af en længere redegørelse for reformlovgivningens tilblivelse med de ledende i regeringsapparatets tanker om emnet med en redegørelse for implementeringen af reformerne på tre udvalgte godser. Hun er opmærksom på husmandsproblematikken og nævner, at husmænd fik jord på Stevns og Nordsjælland.²⁰ Når det gælder de

15. Møller 1984, s. 77-87.

16. Møller 1984, s. 99 ff.

17. Anders Vægter Nielsen 1991, s. 55ff.

18. Simonsen 1977, s. 17.

19. Bjørn 1992, s. 203.

20. Løgstrup 2015, s. 126 og 128.

tre godseksempler, fik husmænd tildelt jord i kolonier ude på overdrevet eller i kanten af ejerlavet på det ene, Løvenborg på Nordvestsjælland,²¹ mens der stort set ingen husmænd var på Nørholm i Vestjylland, og på Sohngårdsholm ved Aalborg ønskede de ikke jord, bl.a. som følge af nærheden til købstaden.

Af samtidig litteratur skal fremhæves Gregers Begtrups topografiske beskrivelse af landbrugslandet Danmark. I bind 1, som tager sit udgangspunkt i Sjælland og Møn, behandler han systematisk forskellige temaer, herunder også spørgsmålet om husmænd og jord. Han beskriver deres situation før udskiftningen som dårlig: Husmanden var nærmest 'til Byrde for sig selv og til Ruin for Gaardmanden'²² og overlevede kun på gårdmandens nåde via husdyr i fællesgræsningen og adgang til lønnesæd (ret til at så og høste korn på gårdmandens jord som del af aflønning). Derudover kunne der være husmænd på selve hovedgårdsjorden (f.eks. ledvogtere) eller direkte udstykket (afbyggere) på hovedgårdens jord. På landsbyernes jord fandtes der også husmænd i fire forskellige situationer:

- På nedlagte bøndergårde
- Ved markskel mellem gårdenes jord
- På tidligere udyrkede jorder ('ufrugtbar Overdrev, Skovlodder, fulde af strøede stenede og bankede Udkanter')
- I landsbyerne, hvor gårdene er flyttet ud fra.

Gennemgående mener han, at 'Husmændene ved Udskiftningen har fået Jord, men ikke alle lige meget'.²³ Konkret omtaler han 15 godser, hvor 75 % af husmændene har fået jord ved udskiftningen. Gennemsnittet er omkring 3 til 5 tønder land, men nogle har fået en del mere. Det er ifølge Begtrup for meget, for deres opgave er at tjene gårdmanden to dage om ugen som daglejer, så at denne kan holde færre faste folk. Husmanden bør have jord til at kunne holde en ko og nogle får samt 1-2 tønder land til tilsvarende udsæd af korn. Derfor er 4-5 tønder land middelhøjt passende. Har husmanden over 6 tønder land, skal han holde heste, hvorfor han er i en 'ubehagelig Stilling', da det ikke vil være rentabelt.

Inddrages den internationale forskning fra Nordvesteuropa ses ingen eksempler på, at husmænd blev kompenseret med jordlodder i forbindelse med

---

21. Løgstrup 2015, s. 314.

22. Begtrup 1803, 1, s. 230.

23. Begtrup 1803, 1, s. 235.

udskiftningen.²⁴ Hverken i England,²⁵ Tyskland²⁶ eller Sverige²⁷ er der omtale af dette forhold. Årsagen kan ligge i, at udskiftningen de færreste steder skete som en kort, men omfattende proces, således som det var tilfældet i Danmark. I mange lande skete det over lang tid og i mange faser, hvilket ikke er befordrende for helhedsløsninger, som ses i Danmark. Dog skal nævnes, at i Skåne opstod flere steder mindre samlinger af huse i udkanten af ejerlavene, som ses i nær sammenhæng med godsernes behov for arbejdskraft. Det var dog tilsyneladende ikke i sammenhæng med udskiftningen.²⁸

Motiver bag anlæggelsen af husmandsbrug

Hvad kunne være motivet bag en eventuel tildeling af jord til husmænd? Når temaet ikke er synderlig omtalt i litteraturen, kan det jo skyldes, at der savnes konkret samtidigt kildemateriale dertil. Derfor kan det ses i et lidt mere overordnet samfundsmæssigt perspektiv, hvor først overordnede træk bag landboreformerne skal omtales. De indledtes i 1750'erne med debat i det til formålet etablerede tidsskrift *Danmarks og Norges Økonomiske Magasin* i oplysnings-tidens ånd. Den overordnede tankegang var et fokus på produktionsforøgelse i landbruget, som kunne ske f.eks. ved ophævelse af dyrkningsfællesskabet og udskiftning og lettelse af vilkårene for bønderne. Samtidig var der også respekt for rettigheder, dvs. de ejendomsrettigheder, som godsejere besad som fæstegodsbesiddere med ret til at disponere over fæstebønderne og deres jord. Derfor skulle al udskiftning foregå i samarbejde med jordejerne, ligesom der ikke var tale om afskaffelse af fæstebegrebet, medmindre godsejerne selv ville sælge til fæstebønderne som selveje (eller til udenforstående). Samtidig respekteredes også de brugsrettigheder, som den enkelte bondegård havde i landsbyens dyrkningsfællesskab (hvad enten den var fæstegård eller selvejergård). Det kom bl.a. til udtryk i, at landmålerens første opgave ved en udskiftning var en minutiøs opmåling af den eksisterende jordfordeling, herunder også af jordens bonitet, for at bestemme grundlaget for den fremtidige fordeling. Dette udelukker ikke, at der kunne ske reguleringer, som godsejeren kunne bestemme, men grundlaget var vigtigt at få fastslået.

Som omtalt i indledningen til denne artikel forsøgte lovgiverne i 1781-udskiftningsloven at sikre husmænd noget jord, men det var helt overladt til godsejerne at beslutte. Tidligere i reformtiden var der også en tendens til at

---

24. Van Bavel and Hoyle 2010, især s. 369ff.

25. F.eks. Overton 1996, s. 164-68.

26. F.eks. Kopsidis 2015.

27. Gadd 2000, især s. 302f.

28. Svensson 2002, s. 103f.

fremme anlæggelsen af huse (med lidt jord) som kompensation for nedlæggelse af fæstegårde. Godsejere fik efter 1770 nogle muligheder for at nedlægge fæstegårde mod til gengæld at oprette huse i stedet, såkaldte 'pligthuse'. I princippet to huse pr. gård, og hvert hus skulle fra 1772 have 2 skæpper jord, fra 1778 4 skæpper (arealmål). Rentekammeret kunne også bestemme, at skete nedlæggelsen ved udskiftningen, skulle alle jordløse husmænd i landsbyen have udlagt jord.²⁹

Thorkel Baden udgav i 1774 et lille skrift om reformerne på Bernstorff gods, Gentofte Sogn tæt på København. Heri reflekterede han over det meget tidlige reformarbejde, iværksat på initiativ af godsejeren, Bernstorff, og omtalte bl.a., at målet var at forøge arbejdernes og ikke jordbrugernes tal ('til Fordel for den virkelige Agerbruger, der saa nødvendig behøver dem til sin Hjælp'). Derfor blev i Vangede landsby som den eneste udstykket lodder til husmænd på 3,2 tønder land.³⁰

I den før omtalte analyse af udskiftningen på Nordals er forfatteren stødt på et udsagn fra landinspektøren, overlandmåler Johan Bruyn, til en ansøgning fra kådnere (husmænd) i landsbyen Dyndved. Det hedder her: "Denn dass diese bloss von ihrem eigenen Lande leben sollen, ist eben so wenig wie bey anderen Kättern und Insten die Absicht. Sie sollen sich durch Nebenarbeiten ihren Unterhalt mit verdienen und dadurch andere sowie sich selbst nützlich werden".³¹

Der er dermed intet hverken i lovgivningen eller andre mere programatiske udtalelser, som tyder på, at man havde forestillet sig, at husmændene skulle have så stort et jordtillæg, at de kunne leve af det. De skulle have noget jord som supplement til deres primære opgave: at fungere som arbejdskraftreserve, primært for godsejere, i anden række for gårdmænd.

Set i et lidt videre perspektiv var der to overordnede tendenser i tiden, som åbnede op og lagde pres på rammerne. For det første var der den demografiske transition: en begyndende befolkningsvækst som følge af lavere dødelighed blandt børn, der på sigt betød et større antal voksne, som var potentiel arbejdskraft, men som også skulle have bolig.³² Det kan opfattes som afslutningen på 'the old regime'. Samtidig havde dette pres nogle sociale konsekvenser, hvis den unge generation ikke kunne etablere sig, f.eks. mange uægte børn.³³ For det andet var der tale om, at hoveri-arbejdskraften fra bøndernes side måske skulle erstattes af anden arbejdskraft på godserne. Godsejerne vidste ikke, hvor det

29. Møller 1990, s. 136 – med referencer til Fridlev Skrubbeltang 1940 og Hans Jensen 1936 samt Løgstrup 2007, s. 17f.

30. Baden 1774, s. 120.

31. Møller 1984, s. 87.

32. Johansen 2002, s. 79-122.

33. Johansen 2008.

ville ende, men har måske anet, at der kunne være et behov for yderligere arbejdskraft, da man også satsede på en mere intensiv drift på hovedgårdsjorden.³⁴ Begge hensyn kan have lagt et pres på de besluttende aktører på landbo-reformernes tid og måske indirekte ført til handlinger i retning af jordtildeling til husmænd.

Udbredelse og omfang

Emnet kræver en mere systematisk empirisk behandling, og undersøgelsens første spørgsmål er at finde ud af, om og i givet fald hvor og hvor mange huse der blev oprettet. Jeg har valgt at koncentrere mig om det mest markante, nemlig hvor der ved udskiftningen blev indrettet kolonier af huse, dvs. som minimum 3 huse anlagt med lodder ved siden af hinanden. Det udelukker så ikke, at der kan være etableret et enkeltstående hus (eller endda to), men jeg har valgt at fokusere på de mest prægnante eksempler, mens de øvrige må efterspores ved detaljerede lokalhistoriske studier. Ud over lokalisering og antal er det også målet at finde ud af, hvor store lodderne var, og hvem der evt. stod bag.

Jeg har valgt at anvende en landskabshistorisk tilgang med udgangspunkt i kartografiske kilder. Denne metode gør, at fokus bliver på det faktisk skete (aftegnet på kort) frem for på det normative, altså det ønskelige eller ikke-ønskelige. Udgangspunktet er en stikprøve, der baserer sig på de registrerede resultater fra projektet Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark, et metodeudviklingsprojekt,³⁵ der skulle hjælpe myndigheder med en grundlæggende registrering af kulturmiljøer – dengang var det amterne, som havde ansvaret herfor. Et kulturmiljø defineres som “et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling”.³⁶ Herunder hører f.eks. husmandskolonier, hvor de mest kendte er de kolonier, der blev oprettet som følge af husmandslovene i begyndelsen af 1900-tallet, f.eks. statshusmandsbrug. Ved den systematiske gennemgang af de enkelte sogne for at fange mulige kulturmiljøer blev der også fundet nogle kolonier fra udskiftningstiden, hvoraf mange ikke var tidligere erkendt.

Metoden blev udviklet i et projektområde i Vendsyssel (Dronninglund og Børglum Herreder) samt i nært samarbejde med Vejle Amt. Derudover blev der indgået samarbejdsaftaler, som førte til, at der blev produceret data for Fyns Amt (undtagen Odense Kommune), for Storstrøms Amt (undtagen Møn og Falster) samt for mindre dele af Ringkjøbing Amt omkring Skjern Å. Kun ét

34. Kjærgaard 1990, s. 40-52.

35. Se artiklen, Møller m.fl. 2005. – se også projekthjemmesiden <http://www.kulturmiljoeatlas.sdu.dk/>

36. Etting og Møller 1997, s. 11.

amt nåede at implementere arbejdet, nemlig Vejle Amt i form af udpegninger af kulturmiljøer til regionplanen, og der blev ikke registreret flere kulturmiljøer for andre amter, før amterne ved strukturreformen i 2007 blev nedlagt, og deres opgaver med varetagelse af kulturmiljøer i regionplanen reelt kom til at være uden fast forankring. Da samtidig den centrale kulturarvsstyrelse stod over for store besparelser, kom emnet kulturmiljøer til at hænge i et tomrum mellem kommuner og museer uden central opbakning. Men de registrerede resultater kan udnyttes forskningsmæssigt, hvilket jeg skal forsøge med husmandskolonierne. De registrerede områder giver samtidig et godt tværsnit af landet, hvor der er repræsenteret egne, som geografisk ligger i henholdsvis moræne- og smeltevandslandskaber, og som kulturhistorisk både repræsenterer godsrige områder (Fyn og Storstrøm), mellemområder (Vejle og Vendsyssel) og et knap så godsrigt område (Ringkjøbing – om end størrelsen af det undersøgte område her var beskedent).

For at forstå metoden bag klassificeringen af husmandskolonier som værende fra udskiftningen er det nødvendigt at forstå baggrunden for kildematerialet. Det centrale kort er her de såkaldte minorerede sognekort, som giver et godt overblik over status i hvert sogn ca. 1820. Det er en sammentegning af de ejerlavsvise matrikelkort (1:4000), kaldet original I-kort, og er lavet i målforholdet 1:20000. Indholdet er ret enkelt: de enkelte lodder og de tildelte matrikelnumre samt evt. også bygninger, som de så ud på original-I kortet. Dermed afspejler kortene resultatet af både udskiftningen og matrikuleringen.³⁷ Ved matrikuleringen blev der givet matrikelnumre efter et bestemt system. Hver selvstændig brugsenhed fik et matrikelnummer i rækkefølge, således at præstegården fik nr. 1, skolen/degnen nr. 2, derefter kom gårdmændene og sidst husmændene med de høje numre. Var der stadig fællesarealer i landsbyejerlavet, kunne de få det højeste nummer.³⁸ Herefter var nummereringen låst fast. Skete der udstykninger af lodder fra en enhed, fik de nye lodder et litra (b, c, d osv.), mens hovedlodden blev tildelt a. Det vil sige, at skete der en udstykning fra gården med matrikelnummer 7, fik den tilbageværende ejendom 7 a (stam-parcellen), mens de nye lodder fik 7b, 7c, osv. Dette gør det muligt at erkende, om der er matrikelenheder, der ligger tæt samlet med selvstændige hele og høje numre uden for den egentlige landsby: så er der tale om en husmandskoloni etableret ved udskiftningen.

Et forbehold kan være, at udskiftningen skete i flere faser. Dette er ikke muligt at afdække præcist ved denne metode, der bygger på status ca. 1820 som resultat af både udskiftning og matrikulering. Et andet problem kan være, at

---

37. For nærmere om kortene og deres baggrund se Korsgaard 2006, s. 78ff. og 106f.

38. Instruks fra juni 1806, gengivet hos Rothe 1844, s. 146.

udskiftningen endnu ikke var afsluttet før efter 1820 enkelte steder – men så er kortene jo heller ikke tegnet før efter dette tidspunkt.

Den samme metode kan anvendes til at finde tilsvarende kolonier af huse på hovedgårdenes egen jord. Igen forudsætter det selvstændige høje numre – her er de dog ikke så høje, da hovedgården normalt lagde beslag på nr. 1, og derudover var det begrænset, hvilke andre brugsenheder der var.

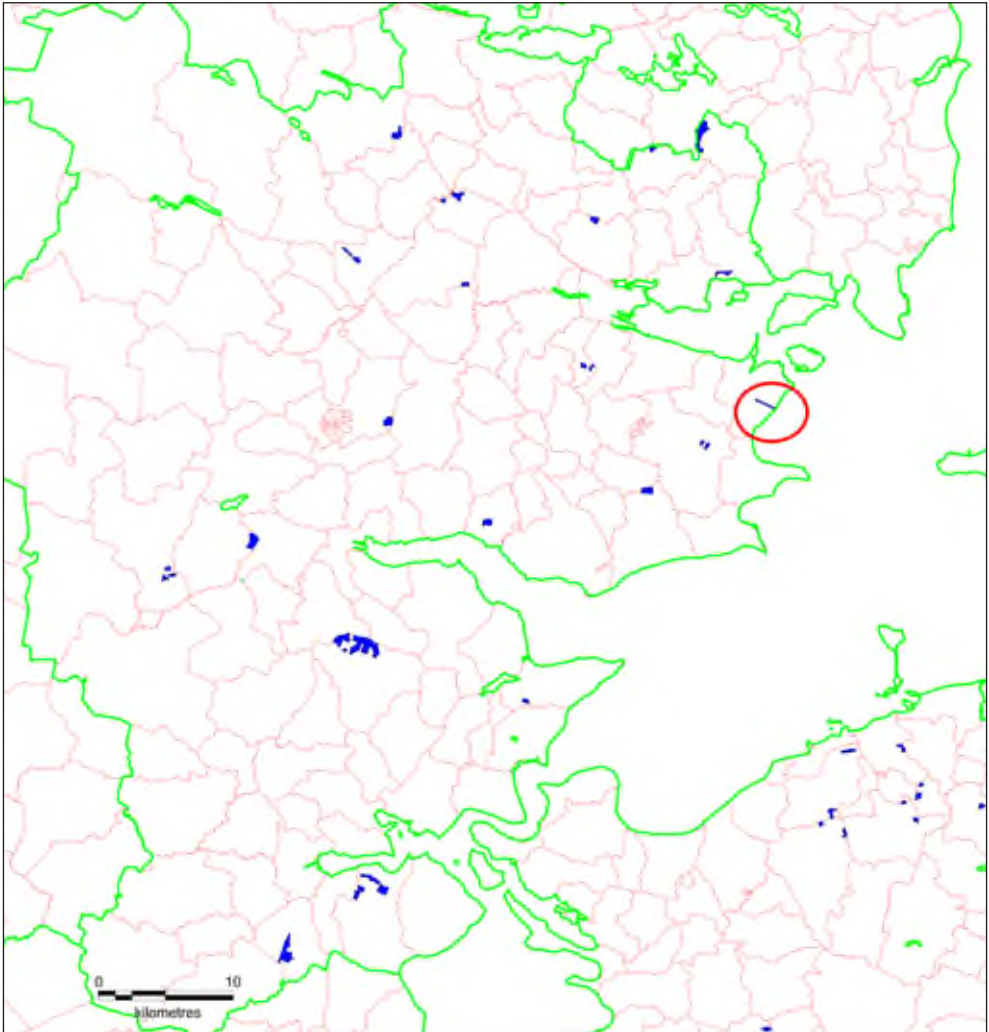
De grundlæggende registreringer i kulturmiljøatlasset er gennemført af teamet bag ved, bestående af blandt andre studentermedhjælpere. Jeg har nøjere gennemgået husmandskolonierne til dette formål, dvs. jeg har søgt at validere, at de lever op til definitionen, og checket, at antallet af enheder er korrekt registreret for hver koloni. Derudover har jeg færdiggjort den fynske del, dvs. jeg har gennemgået Odense Kommune for husmandskolonier. Den største type korrektion, jeg har foretaget, er at flytte en koloni fra husmandskoloni til koloni direkte under hovedgårdene eller til andre enheder, hvor udstykningen måske ikke er sket på landboreformernes tid. Jeg har ikke gennemgået de udvalgte sogne for at finde evt. manglende registrering af en koloni, dvs. at det ikke kan udelukkes, at der yderligere kan findes kolonier, der lever op til definitionen.

Registreringerne er foretaget i et GIS-system, som gør det muligt at trække data ud om den præcise placering og deres størrelse. Omridset af kolonien er registreret, og når antallet af lodder (bebygget eller ej) er registreret i databasen, kan det gennemsnitlige areal udregnes.

Tabel 1. Antal husmandskolonier udstykket ved udskiftningen, landsbyjord.

AMTSNAVN	Antal	Gns. antal lodder udstykket	Gns. størrelse pr. lod (ha)
Fyns Amt	140	9,3	2,3
Nordjyllands Amt	0		
Ringkjøbing Amt	0		
Storstrøms Amt	177	9,7	2,5
Vejle Amt	21	11,1	4,6
I ALT	338	9,6	2,4
<i>Standardafvigelse</i>		5,5	1,22

Den overordnede registrering i de valgte områder viser, at der blev oprettet i alt 338 husmandskolonier ved udskiftningen (tabel 1). Det var især på Fyn og i Storstrøms Amt (dvs. Lolland og Sydsjælland), at der blev etableret et stort antal husmandskolonier. På Fyn svarer det til en frekvens på 0,7 koloni pr.

Kort 1. Oversigt over registrerede husmandskolonier i Vejle Amt (eksemplet er vist med en cirkel)

landsogn, mens den på Lolland og Sydsjælland er næsten det dobbelte: 1,35. I Vejle Amt var kolonierne ikke særlig udbredt, nemlig på 0,2 pr. sogn. Størrelsesmæssigt er der relativ stor lighed med 9-10 lodder pr. koloni i Østdanmark, mens Vejle Amts relativt få er noget større, nemlig 11,1 i gennemsnit. Disse tal

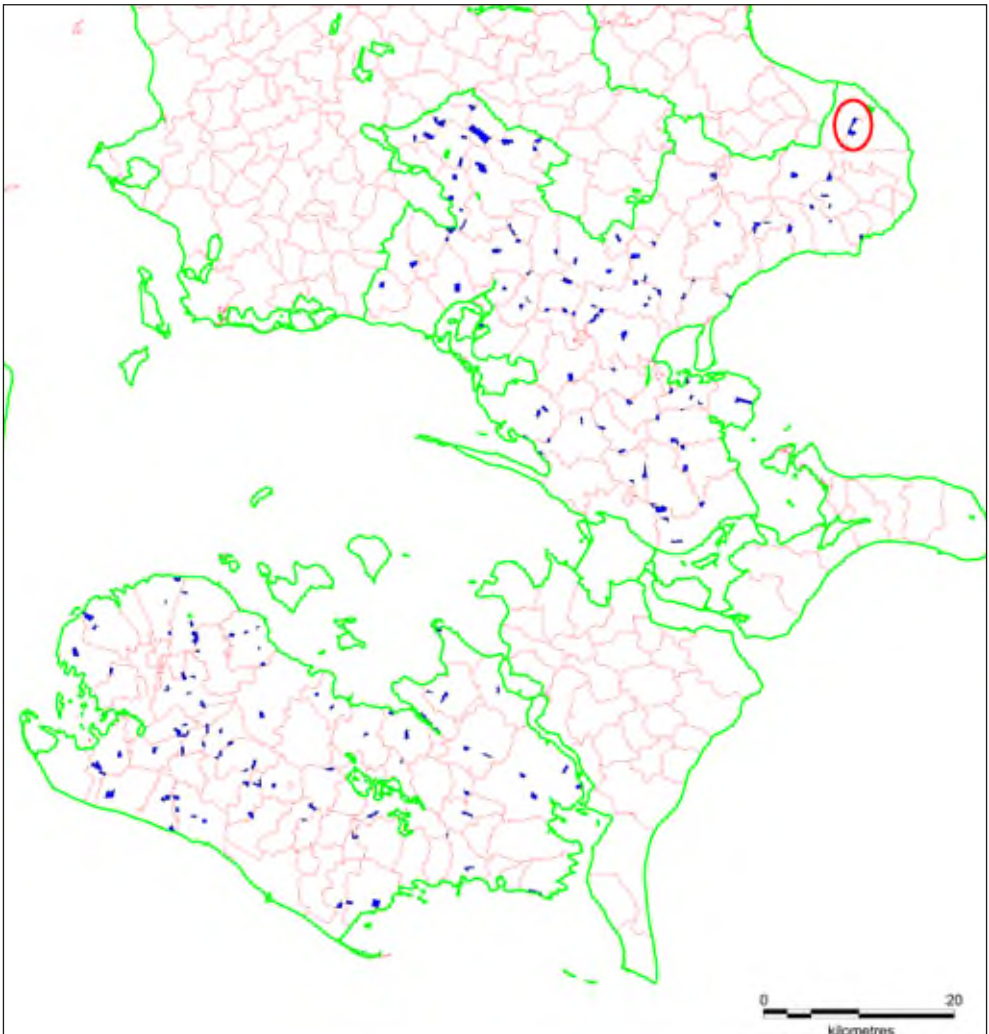

Kort 2. Oversigt over registrerede husmandskolonier i Fyns Amt (eksemplet er vist med en cirkel)

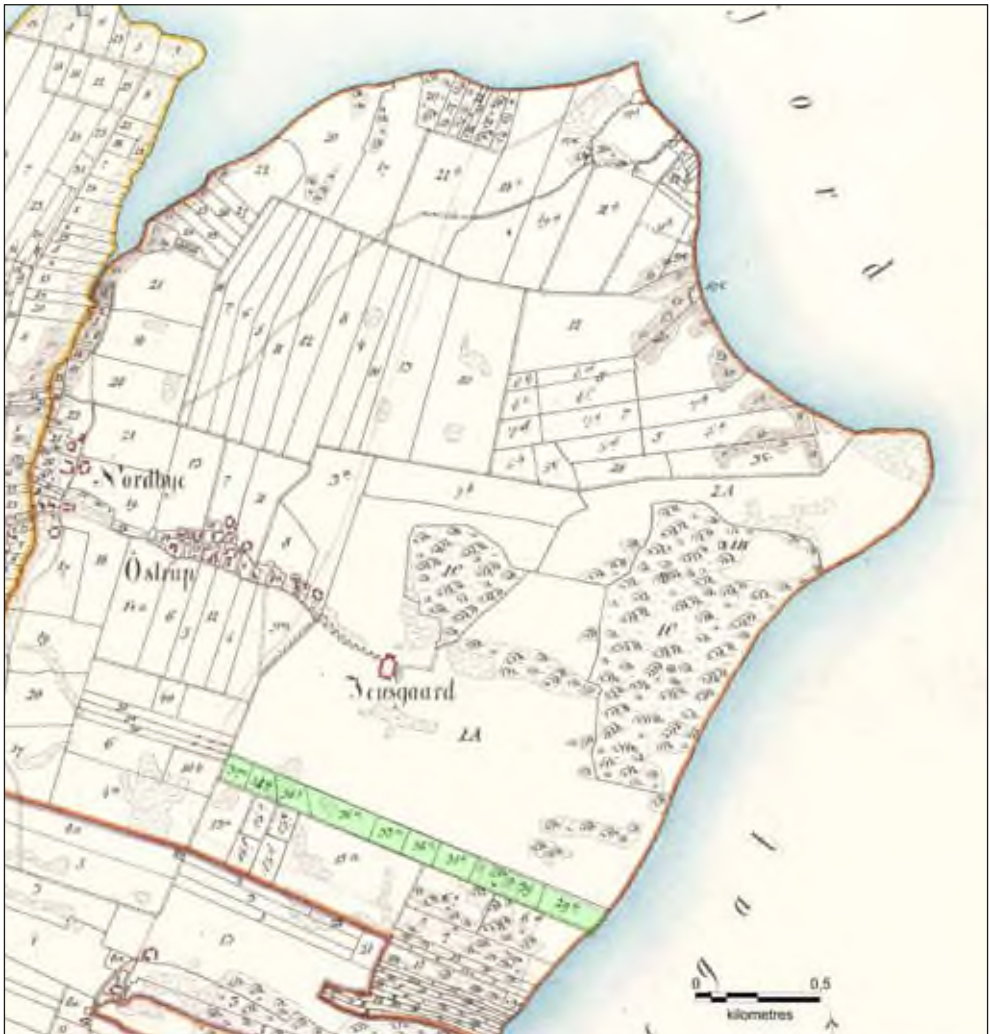
dækker dog over en stor spredning, som også standardafvigelsen og den dertil knyttede variationskoefficient på 0,57 antyder. Der er kolonier med mindstetallet for en sådan, altså tre brug, mens kolonien med det største antal lodder er på 38. Det er den mærkelige koloni Agtrupskov i Sdr. Bjert Sogn, Vejle Amt.

Kort 3. Oversigt over registrerede husmandskolonier i Storstrøms Amt (eksemplet er vist med en cirkel)

Tilsvarende forskelle gør sig gældende, når man måler på størrelsen af den enkelte lod: de østdanske husmandslodder er i gennemsnit på ca. 2,5 ha, mens lodderne i Vejle Amt er på næsten det dobbelte: 4,6 ha. De større lodder i Vejle Amt kan umiddelbart forklares med dårligere jord, som der skulle mere til af

Kort 4a. Østrup husmandskoloni vist på baggrund af mindre ret sognekort, ca. 1820.

for at give samme græsning og kornudbytte, men tallene dækker også her over store udsving: gennemsnittet pr. koloni svinger fra 0,4 ha til 10,2 ha med en standardafvigelse på 1,22 og en variationskoefficient på 0,5.

Der skal her vises tre typiske eksempler husmandskolonier. Det første er et

Kort 4b. Østrup husmandskoloni vist på baggrund af det høje målebordsblad 1867.

eksempel på en mindre koloni, oprettet ved udskiftningen i 1781 af landsbyen Østrup i Glud Sogn, Bjerre Herred (tidligere Vejle Amt). Her blev der i den sydlige del af ejerlavet indrettet otte lodder til husmænd på i alt 17,5 ha, eller 2,2 ha i snit til hver. Lodderne blev anlagt lige på grænsen til hovedgården

Kort 5a. Vantinge husmandskoloni vist på baggrund af minoreret sognekort, ca. 1820.

Jensgård, som må antages at have fundet sin endelige ejerlavsvorm ved samme lejlighed, idet den formentlig har haft et integreret dyrkningsfællesskab med landsbyen. Omkring 1867 var alle otte lodder bebygget, på den vestligste var der endda opbygget en lille vindmølle (kort 4a + 4b).

Kort 5b. Vantinge husmandskoloni vist på baggrund af det høje målebordsblad 1887.

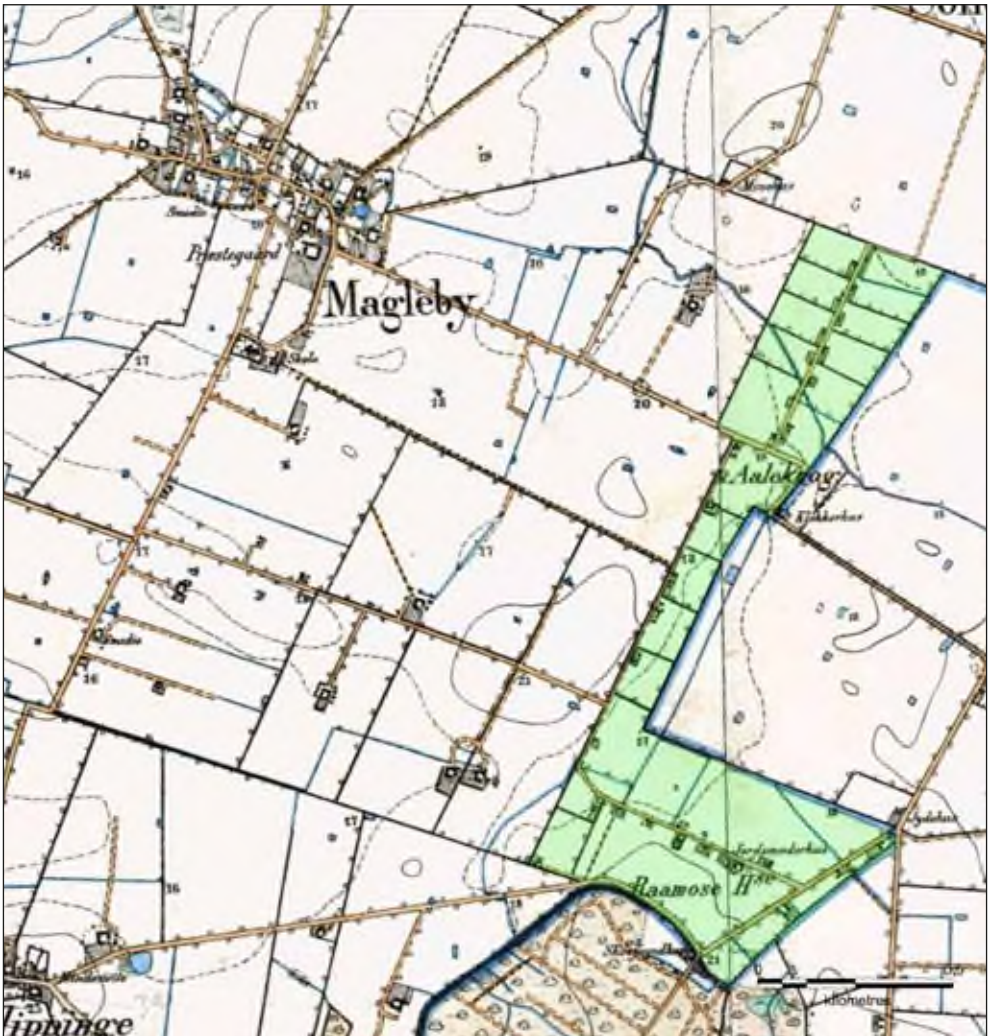
Det næste eksempel er en mellemstor koloni, oprettet i den østlige del af landsbyen Vantinges ejerlav (Fyn) ved udskiftningen i år 1800. Det skete egentlig i to afdelinger, en nordlig del og en mindre sydlig del, men de regnes under ét, da det er samme ejerlav. Samlet udgjorde kolonien 35,3 ha eller 2,2 ha pr. lod. Den

Kort 6a. Husmandskolonierne Ålekrog og Råmose Huse vist på baggrund af minoreret sognekort, ca. 1820.

nordligste lod (matrikel nr. 37) tilhørte Nordskov gods, mens de øvrige hørte under grevskabet Muckadell. I 1887 var 10 af de 16 lodder bebygget (kort 5a + 5b).

Kort 6b. Husmandskolonierne Ålekrog og Råmose Huse vist på baggrund det høje målebordsblad 1892.

Det sidste eksempel er fra det tidligere Storstrøms Amt, på Stevns, hvor der i landsbyen Magleby i sognet af samme navn i den østlige del (grænsende op til hovedgården Gjorslevs jorder) ved udskiftningen i 1794 blev anlagt en sammenhængende husmandskoloni bestående af 30 huslodder på i alt 59,2 ha eller

i gennemsnit 2,0 ha.³⁹ I 1892 var alle 30 lodder bebygget, og man kan se, at den nordlige del har navnet Ålekrog og den sydlige del navnet Råmose Huse. (kort 6a + 6b).

Som det er antydnet i de tre eksempler, spiller nærhed til hovedgårde en vis rolle for koloniernes opståen. Hovedgårdsejerne kunne som fæstegodsejere via landinspektøren bestemme, hvordan udskiftningen overordnet skulle foregå, herunder om der skulle indrettes jorder til husmænd, og dermed også tages jord fra gårdmændene. Den konkrete fordelingsplan blev nok udarbejdet af landinspektøren, men generelt kom huslodderne til at ligge i udkanten af ejerlavet, men om muligt tæt på hovedgården.

En geografisk analyse af nærheden til hovedgårde kan udføres for alle 340 kolonier i undersøgelsen ved hjælp af den anvendte GIS-software. Opstiller man en snæver bufferzone på 1 km rundt om hovedgårdsejerlavene, bliver resultatet, at 191 ud af 340 husmandskolonier ligger inden for afstand på 1 km fra hovedgårdsejerlavet – 56,2 % af kolonierne. Det er lidt mere udtalt i Storstrøms Amts-delen og noget mindre udtalt i Vejle Amt. Til gengæld er de syv kolonier i Vejle Amt markant større i areal og til dels i antal lodder (tabel 2).

Tabel 2. Husmandskolonier inden for 1 km nærhed af hovedgårdsejerlav.

AMTSNAVN	Antal	Andel af kolonier	Gns. størrelse - ha	Antal lodder udstykket
Fyns Amt	77	54,6%	19,6	8,8
Storstrøms Amt	107	60,5%	21,4	9,8
Vejle Amt	7	31,8%	43,7	11,6
<i>Min – max</i>			<i>2,9 – 164,3</i>	<i>2 – 31</i>

Et andet forhold, som opmærksomheden skal henledes på, er, om der kan påvises en sammenhæng med nedlæggelse af gårde i en landsby og oprettelse af huse med jord, her i form af kolonier? En præcis undersøgelse heraf vil kræve en dybtgående undersøgelse på landsbyniveau eller en undersøgelse af Rentekammerets bevillingspraksis. Jeg har forsøgt at forfølge spørgsmålet ved at se på, hvordan gårdtallet udviklede sig i de fynske landsbyer med husmandskolonier,⁴⁰ og her kan der ikke ses nogen entydig sammenhæng, såle-

39. På original-I kortet står skrevet henover lodderne: "Husmændenes jorder 105½ tdr. som blev tilbage af de 5 nedtagne Gaarde".

40. Jeg har brugt tallene fra den fynske landsbyregistrering fra begyndelsen af 1980'erne lavet for Fyns Amt, hvor der for hver landsby er bebyggelsestal for 1774 (evt. 1787) og 1844 (fra matriklen).

des at hvor gårdtallet falder, er der tale om mange nye huse eller huskolonier. Opgørelser i antallet af gårde i denne periode er dog usikker, fordi indførelsen af det nye hartkorn kan bevirke forskydninger i fordelingen gårde/huse. Derudover er der ikke længere stor stabilitet i bebyggelsestal, men vækst, hvilket besværliggør denne analyse på et overordnet plan.

Det ville være forventeligt, at udlægningen af huslodder i forbindelse med udskiftningen var omtalt i et centralt dokument som en udskiftningsforretning, der i detaljer beskrev, hvorledes jorden fordeltes i landsbyen, og andre forhold af central betydning at få aftalt med de involverede parter, dvs. lodsejerne (godsejerne eller deres repræsentant), amtmand og landvæsenskommissærer og den landinspektør eller landmåler, som havde udarbejdet delingsplanen. Men eftersøgningen har i det store og hele været forgæves. Dels er det kun et mindretal af landsbyer, hvorfra der findes bevaret udskiftningsforretninger, enten i en landvæsenskommissions arkiv eller et godsarkiv, dels har der ikke været et sammenfald med de ud fra kulturmiljøregistreringen kendte husmandskolonier og omtale i udskiftningsakterne.⁴¹ Der er fundet en omtale i Nr. Søby Sogn og by af, at ‘ved Udskiftningen er udlagt Jord til 13 Huse med hver 2 skp. 3 fjk. 11/13 album Hartkorn’⁴² – desværre er de ikke udlagt som koloni, men enkeltvis rundt i ejerlavet. I nabosognet Allested, som også hørte under Søbysøgård gods, har vi den store koloni Radby – uden omtale i udskiftningsakterne.

Bebygget i slutningen af 1800-tallet?

Ét tema er udstykning af lodder, noget andet er bebyggelse på lodderne. Det var ikke givet, at lodderne blev bebygget ved udskiftningen, men først senere – om overhovedet. I så tilfælde må der være et hus inde i landsbyen, som lodden hørte til, og der er derfor ikke tale om en bebyggelsesekspansion for at opsuge et befolkningsoverskud, men om en kompensation for rettigheder til et eksisterende hus eller en begunstiging for at holde på arbejdskraft i lokalområdet. På den anden side kan det også tænkes, at en lod kunne blive udstykket igen og dermed blive et resultat af bebyggelsesekspansion, især hvis lodderne var i selveje.

---

41. Der er i det fynske eftersporet udskiftningsforretninger i Rigsarkivet: Odense Amts Landvæsenskommission sager 13 (Lunde og Norup Sogne) sager 18 (Otterup Sogn), Svendborg Amts Landvæsensprotokoller – Allested Sogn, Søbygård godsarkiv og Boltinggård godsarkiv. På Sjælland er søgt efter udskiftningsforretninger med oplysninger om husmandsudstyknings i Magleby Sogn (Rigsarkivet: Gjorslev-, Søholm- og Erikstrup Gods: Sager vedr. udskiftning (1796-1800) samt Rigsarkivet: Vordingborg-Tryggevælde Amter, Landvæsenskommission for Tryggevælde Amt: Forhandlingsprotokol (1790-1806)).

42. Rigsarkivet: Odense Amts Landvæsenskommission sager 15 – Nr. Søby Sogn

Der er en mulighed for at lave status på, hvad bebyggelsessituationen på lodderne var på den topografiske kortserie, som kaldes de høje målebordsblade, som er lavet i slutningen af 1800-tallet, lidt varierende over de enkelte landsdele.

Tabel 3. Antal lodder i husmandskolonierne bebygget på høje målebordsblade.

	Antal kolonier	% andel
< 50 %	45	13,3
50-75 %	80	23,7
75-100 %	83	24,6
100 %	94	27,8
101-200 %	36	10,7
	338	100,0

Resultatet i tabel 3 viser egentlig stor variation, således at alle opstillede muligheder er i spil. I den forbindelse er det lidt overraskende, at den største gruppe er den, der lige præcist rammer 100 %, dvs. en realisering af en oprindelig tiltænkt bebyggelsessituation. 10 % af kolonierne har udstykket op til det dobbelte antal lodder, mens knap halvdelen har fået bebygget mellem 50 og 100 % af lodderne. Det udtrykker, at mange faktorer var i spil, herunder at de ubebyggede lodder kunne tilhøre huse beliggende inde i landsbyen (under 100 % bebyggelse), og at der var demografisk pres på lokalsamfundet (over 100 % bebyggelse). Kun dyberegående lokale undersøgelser kan afsløre, hvad der var på spil, end denne overordnede strukturelle undersøgelse kan.

Struktur og navngivning

Husmandskoloniernes struktur er noget forskellig, som også de tre eksempler viser. Størsteparten er anlagt på rad og række i ejerlavets udkant eller langs en vej. Andre er organiseret i klumper tilpasset det konkrete kulturlandskab og gårdmændenes jordtildeling efter udskiftningen. Det vigtige i denne sammenhæng er, at husmandslodderne ligger samlet og derfor kan udgøre en enhed, når de bliver bebygget. Det mest sandsynlige er, at husene er nyanlæg og ikke udflytning af huse fra landsbyen, når man tager antallet af lodder i den enkelte koloni samt nærheden til en hovedgård i betragtning. Men det skal ikke udelukkes, at nogle af de mindre kolonier er udtryk for en sådan udflytning, måske etapevis. De skal nok især søges blandt de mindre kolonier og dem, hvor alle ikke er udflyttet. Men kun nærmere lokale studier kan afgøre spørgsmålet.

Et kulturmiljø er blandt andet kendetegnet ved, at det har fået et navn, her et stednavn, knyttet til sig som bebyggelsesnavn. Det er også tilfældet for en del af husmandskolonierne, især de større. Nogle af dem har blot navn efter landsbyen efterfulgt af ...huse. I andre tilfælde har det fået et lidet flatterende navn som f.eks. Skidenstræde (Søllested Sogn, Lolland). I et par tilfælde på Fyn har bebyggelsen fået det sigende navn Radby – som udtryk for at husene ligger på rad og række. I alt findes fem bebyggelser med navnet Radby (alle på Fyn), hvoraf de tre henviser til en husmandskoloni, mens de to andre er ældre.⁴³

Husmandskolonier på hovedgårdsjord

Under arbejdet med disse kulturmiljøer i form af husmandskolonier på udskiftet landsbyjord er vi også stødt på en anden type husmandskoloni, nemlig sådanne, som godsejere oprettede på egen jord. Det skete typisk ved udstyknings af hele eller dele af hovedgårdsjorden, hvor en mindre del blev udstykket i små lodder til husmænd. Antallet af kolonier er dog ikke nær så mange som dem, der er anlagt på landsbyjord, men størrelsesmæssigt afviger de ikke ret meget fra den første kategori (tabel 4). Det ret lave antal kolonier udtrykker, at strategien for hovedgårdsejerne var at bevare hovedgårdsejerlavet intakt til egen dyrkning af jorden og i stedet placere den potentielle arbejdskraft på landsbyjorden.

Tabel 4. Husmandskolonier udstykket ved udskiftningen, hovedgårdsjord.

AMTSNAVN	Antal	Gns. antal lodder udstykket	Gns. størrelse pr. lod (ha)
Fyns Amt	16	7,6	4,1
Nordjyllands Amt	1	14	3,4
Ringkjøbing Amt	0		
Storstrøms Amt	15	12,1	3,7
Vejle Amt	2	14,5	5,2
I ALT	34	10,1	4,0

Husmændene og deres familier

I den følgende analyse er der behov for at undersøge de enkelte kolonier for mere interne forhold, og derfor vælges at lave en stikprøve i hver 10. koloni,

43. Det drejer sig om Radby i Allested Sogn, i Fraugde Sogn og i Agedrup Sogn. (Fundet ved søgning i Trap 5 – her anvendt den nye digitale udgave).

tilfældigt udvalgt.⁴⁴ Hovedfokus er på folketællinger, specielt 1801 og 1845. Her undersøges erhverv og husstandsstørrelse for de enkelte huse og deres husstandsoverhoved. Først belyses besiddelsesforhold i 1844-matriklen (eller tilsvarende hartkornsekstrakter). Her burde identifikationen af kolonierne mellem 1844-matriklen med dens matrikelnumre og 1845-folketællingens navn på husstandsoverhovedet være let. Dog viser det sig, at det ikke i alle tilfælde lykkes. Dels kan der være et spørgsmål om, at de to kilders navne ikke er fra samme år – 1845-folketællingen er datobestemt, mens 1844-matriklen kan være fra året eller årene forud for 1845 (selv om der i mange tilfælde i matriklen, men specielt på original-I kortene er rettelser i navnene).

1801-folketællingen giver lidt større problemer med identifikation, da der som regel ikke er stednavne knyttet til folketællingen endnu. Den største sikkerhed giver anførslen af 'husmand med jord', gerne for flere husstande nævnt lige efter hinanden. Men der kan jo være andre husmænd af denne kategori i landsbyens ejerlav end dem, der boede sammen i en koloni. I forhold til 1801-folketællingen kan det være et problem, at nogle kolonier må udgå af denne del, da udskiftningen først fandt sted efter 1801.

For det andet undersøges også fødested i 1845-folketællingen. Det er første tælling, hvor fødested oplyses, hvilket kan være relevant for at se på, hvorfra beboerne kom, selv om det i mange tilfælde nok ikke er 1. generations beboere, vi møder.

Besiddelsesforhold

Tabel 5. Stikprøve med husmandskolonier og deres besiddelsesforhold omkring 1844.

Navn på koloni (og sogn)	Antal brug udstykket	Bebygget på HMB (1880-90)	Fæstere i 1844-matrikel/hartkornsekstrakt	Hovedgård
Radby – Allested	19	25	16	Søbysøgård
Nyhavn – Davinde	13	7	13	Sanderumgård
Tange – Krarup	12	14	12	Egeskov
Skelbækhusene – Norup	11	8	10	Hofmangave
Radby – Agedrup	10	10	12	Østergaard
Skovmark – Ollerup	10	10	0	

44. Udvalget er sket ved at udvælge hver 10. koloni ud fra en liste med kolonierne grupperet efter region og dernæst størrelse, således at der kunne ske et bredt sammensat udvalg.

Navn på koloni (og sogn)	Antal brug udstykket	Bebygget på HMB (1880-90)	Fæstere i 1844-matrikel/hartkornsekstrakt	Hovedgård
Hylletofte – Tullebølle	9	8	9	grevskabet Langeland
Vittinge – Nr. Broby	6	4	7	Lundegård
Havbølle – Humble	3	3	4	Hjortholm
Barløse – Barløse	8	3	6	Brahesborg
Møllemose – Nr. Søby	3	3	3	Søbysøgård
Vejlebyskov – Vejleby	17	17	17	Christianssæde
St. Torøje – Smerup	16	7	16	Vemmetofte Kloster
Spjellerup – Marvede	15	3	16	Fuirendal
Flintinge – Toreby	14	13	14	Fuglsang
Borup – Kongsted	13	6	13	Gisselfeld
Allerslev – Allerslev	12	6	12	Oremandsgård
Balle Skovhuse – Kalvehave	11	10	10	Høvdingsgård
Tågeskov – Everdrup	8	6	8	Gisselfeld
Hammer – Hammer	7	5	8	Lundbygård
Rørbæk – Sakskebøing	6+6	6+6	6+6	Guldborgland
Troelseby – Søllested	4	4	4	Søllestedgård
Eskildstrup – Kongsted	3	5	3	Lindersvold
Oreby – Sakskebøing ls.	10	11	10	Guldborgland
Skallerup – Udby	9	7	9	Lekkende
Fjelde – Fjelde	9	8	8	Rosenlund
Krårupskov – Våbensted	5	4	5	Nielstrup
St. Lihme – Nørup	5	5	0	

1844-matriklen kan belyse, hvor mange af husene der var i fæste hos et gods. Her er identifikationen meget sikker, da vi jo har matrikelnummeret fra det

minorerede sognekort som grundlag. Svaret på dette spørgsmål (tabel 5) er ret entydigt, idet 94 % fortsat var i fæste på det nærliggende gods, som havde stået for etableringen af kolonien. Måske var det også en oprindelig situation, at et hus eller to var i selveje eller tilhørte en anden (gårdejer – ikke et andet gods). Kun i et par kolonier på Sydfyn (Ollerup Sogn) og ved Vejle (Nørup Sogn) var der sket frasalg og overgang til selveje. Hertil kommer de to nordslesvigske kolonier, hvor landboreformerne tidligt havde medført arvefæste eller selveje (som ikke er oplyst i tabellen). Det er ret entydigt ud fra stikprøvens eksempler, at enten beholdt godset alle sine huse – eller også solgte det i få tilfælde alle.

Erhverv for husmændene i kolonierne

Husene i kolonierne havde fået et vist jordtilliggende, i gennemsnit 2,4 ha eller knap 4½ tønde land. Spørgsmålet er så, om det var nok jord til, at beboerne kunne leve af det ligesom husmandsbrug efter husmandsbevægelsens opkomst og i 1900-tallets husmandskolonier, eller om jordtilligendet, som samtidens ledende mænd bag reformerne ønskede, kun var et supplement til håndværk, lønarbejde (dagleje) m.v. En mulighed for at efterprøve denne antagelse ligger i folketællingerne. Her skulle der for hver beboer – eller i hvert fald hvert husstandsoverhoved – fra 1787 oplyses en erhvervsbetegnelse. 1787-tællingen lagde vægt på, at erhvervet (håndværk, fiskeri m.v.) blev anført frem for beboelsesformen (husmand), mens 1801-tællingen omvendt lagde vægt på at skelne mellem, om huse var med eller uden jord.⁴⁵ De efterfølgende tællinger har større vægt på erhvervet igen.

1801-Folketælling

1801-tællingens store vægt på at skelne mellem huse med og uden jord kan være en fordel i denne undersøgelse, idet fokus må rettes mod huse med jord, hvilket gør, at identifikationen bliver sikrere. Problemet kan på den anden side være, at udskiftningen endnu ikke havde fundet sted alle steder, så kolonierne ikke var etableret. En anden mulighed er, at lodderne endnu ikke er bebygget, eller at de endnu ikke har et selvstændigt navn, hvorfor identifikation kan være vanskelig. Identifikationen kan understøttes af personnavne på Original-I kort, men det er ikke altid frugtbart, da navnene her kan stamme fra perioden op mod 1840. Til gengæld ses også overstregede navne som tegn på, at de rummer tidligere faser. Dvs. metoden er ikke fuldstændig sikker på at give et resultat.

Af de udvalgte 28 kolonier i tabel 6 (dertil kommer 2 i Slesvig – Tyrstrup Herred, hvor der blev talt i 1803) var der ikke sket udskiftning endnu i 13 til-

---

45. Skrubbeltrang 1940, s. 66ff., og Johansen 1975, s. 131ff.

hørende landsbyer, overvejende i Storstrøms amt. Men for de øvrige 15 kan 47 % af husmændene (i alt 74 husstande) identificeres.

Tabel 6. Stikprøvens husmandskolonier i 1801-folketælling og erhvervsfordeling.

Navn på koloni (og sogn)	Antal brug ud- stykket	Bebyg- get på HMB	1801			dagle- jere
			Identifice- rede i 1801	heraf lever af jorden	heraf hånd- værkere	
Radby – Allested	19	25	11	6	4	
Nyhavn – Davinde	13	7	12	8	3	
Tange – Krarup	12	14	6	4		
Skelbækhusene – Norup	11	8	5	5		
Radby – Agedrup	10	10	3	3		
Skovmark – Ollerup	10	10	4	4		
Hylletofte – Tullebølle	9	8	4	3	1	
Vittinge – Nr. Broby	6	4	3	2	1	
Havbølle – Humble	3	3	3			3
Barløse – Barløse	8	3				
Møllemose – Nr. Søby	3	3				
Vejlebyskov – Vejleby	17	17	9	6	3	
St. Torøje – Smerup	16	7				
Spjellerup – Marvede	15	3				
Flintinge – Toreby	14	13	1		3	
Borup – Kongsted	13	6	1	1		
Allerslev – Allerslev	12	6	10	9	1	
Balle Skovhuse – Kalve- have	11	10				
Tågeskov – Everdrup	8	6				
Hammer – Hammer	7	5	1	1		
Rørbæk – Saksøbing	6+6	6+6				
Troelseby – Søllested	4	4				
Eskildstrup – Kongsted	3	5				

Oreby – Saks København ls.	10	11				
Skallerup – Udby	9	7				
Fjelde – Fjelde	9	8				
Krårupskov – Våbensted	5	4				
St. Lihme – Nørup	5	5	1		1	
			1803	heraf lever af jorden alene (eller 'husmand med jord)	heraf håndværkere (ved siden af jorden)	daglejere
Agtrupskov – Sdr. Bjert	38	15	3 Kätbner mit Land (uden for byen - som enkelte Höfe und Häuser)			
Hoppeshuse – Vonsild / (hele Vonsild by)	31	19	93 kådner og inderster – heraf 41 kådner	21	11	9

Erhvervsbetegnelser i 1801-folketællingen har været genstand for dybtgående analyse af Hans Jørgen Marker på baggrund af indtastning af alle data. På det grundlag kan han oplyse, at der i alt var 38.762 husstande anført som husmand med jord. Deraf havde 65 % kun anført dette som erhverv, mens 1/3 havde anført mindst én erhvervsbetegnelse mere – den største gruppe med 2.350 var arbejdere, dvs. formentlig daglejere. Dertil kommer forskellige former for håndværk (udspecificeret i numerisk rækkefølge med et antal på over 1.000 husstande: snedkere, smede, murere og tømrere og sluttelig spindere og vævere).⁴⁶

Det beskedne udvalg i denne stikprøve svarer til den landsdækkende tendens, idet det for 70 % anføres, at de lever af jordbrug alene, mens 23 % har anført et håndværkererhverv alene, og for kun 4 % anføres dagleje. Som antydnet ovenfor behøver den sidste lave andel bestemt ikke at udelukke, at flere levede af dagleje, i hvert fald lejlighedsvis. Som nævnt ovenfor skal den relativt høje

46. Marker 2015, s. 186 ff.

andel af formodede landbrugere næppe tages for pålydende, da målet med erhvervsoplysningerne i denne folketælling var at anføre, om husene havde jord eller ej, hvor et eventuelt sideerhverv (eller måske hovederhverv) ikke var i fokus.

1845

Folketællingen fra 1845 rummede ligeledes erhvervsoplysninger. I skemaerne hed det i den pågældende kolonne "Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk, Næringsvei, Stilling i Familien eller hvad de leve af".⁴⁷ Selv om den sidste tilføjelse angav hensigten, var oplysningen nok snarere med til at forvirre. Det var man nok klar over ved udformningen af regler for landdistrikterne, idet det i pkt. 4 udtrykkelig siges, at hvis der er flere næringsveje, skal den vigtigste anføres, hvoraf han (sic!) lever. Det præciseres yderligere, at "ved Husmænd og Inderster maa saaledes stedse tillige anføres, hvoraf de fornemmeligen leve, f..Ex. som Dagleiere, Vævere, Hiulmænd o.desl".⁴⁸

Resultatet fra stikprøven i tabel 7 viser for det første en identificering af husmænd i kolonierne på 64 %. På dette tidspunkt skulle kolonierne være navngivet, i hvert fald de største med mulighed for sikrere identifikation. Dertil skal føjes, at der stadig ikke er sikkerhed for, at alle lodderne var bebygget ude i kolonien – og det er forudsætningen for denne analyse, at der er tale om husmænd bosat derude. Det kan meget vel tænkes, at en eller flere af lodderne er tildelt husmænd, som i forvejen boede i et hus inde i landsbyen, og som (endnu) ikke er flyttet derud. Derved skulle det også være muligt at identificere dem via matrikeloplysninger, men denne identifikation er vanskeligere på grund af større risiko for navnesammenfald, end hvis der også er et topografisk holdepunkt. I den anden retning trækker, at et par af kolonierne er blevet yderligere udparcelleret, hvorfor analysen favner over flere husmænd end oprindeligt, og dermed er sandsynligheden for, at de kan leve af deres jord, mindre.

Identifikationen er lykkedes for 175 husmandsfamilier, og af disse er der for 39,4 % kun anført, at de lever af deres jord; for 30 % er også anført, at de lever af et håndværk, mens der for 29 % også er anført dagleje som beskæftigelse. Det vil sige, at den største gruppe, men dog under halvdelen, står opført som primært levende af jorden. Det er overraskende mange, der (hovedsagelig) lever af jorden, hvis man ser på det formodet overordnede formål med husene, som netop ikke var landbrug som hovederhverv, men en supplerende til landarbejderaktivitet. Enten har man ikke fundet det nødvendigt at anføre et af flere eventuelle sideerhverv, eller også har beboerne kunnet leve nøjsomt af et må-

47. Gengivet hos Elklit 1970, s. 287 (bilag I).

48. Elklit 1970, s. 286. – Overvejelser over pålideligheden s. 74ff.

ske intensivt landbrug. I realiteten har der nok været tale om en kombination af disse muligheder.

Tabel 7. Stikprøvens husmandskolonier i 1845-folketælling og erhvervsfordeling.

Navn på koloni (og sogn)	Antal brug udstykket	Bebygget på HMB	1845			
			Identificerede i 1845	heraf lever af jorden	heraf håndværkere	heraf daglejere
Radby – Allested	19	25	17	7	9	
Nyhavn – Davinde	13	7	7	1	1	5
Tange – Krarup	12	14	4	2	2	
Skelbækhusene – Norup	11	8	5	1		4
Radby – Agedrup	10	10	6	4	1	1
Skovmark – Ollerup	10	10	9	5	3	1
Hylletofte – Tullebølle	9	8	7	5	2	
Vittinge – Nr. Broby	6	4	7	5	2	
Havbølle – Humble	3	3	3	2		1
Barløse – Barløse	8	3	2			1
Møllemose – Nr. Søby	3	3	3	1	2	
Vejlebyskov – Vejleby	17	17	14	2	4	8
St. Torøje – Smerup	16	7	7	3	2	2
Spjellerup – Marvede	15	3	5		2	3
Flintinge – Toreby	14	13	7	4	2	1
Borup – Kongsted	13	6	14	4	6	4
Allerslev – Allerslev	12	6	10		6	4
Balle Skovhuse – Kalvehave	11	10	6	4	1	1
Tågeskov – Everdrup	8	6	4	1	1	2
Hammer – Hammer	7	5	5	5		
Rørbæk – Saksøbing	6+6	6+6	3+2		1	4

			1845			
Navn på koloni (og sogn)	Antal brug udstykket	Bebygget på HMB	Identificerede i 1845	heraf lever af jorden	heraf håndværkere	heraf daglejere
Troelseby – Søllested	4	4	4		2	2
Eskildstrup – Kongsted	3	5	1	1		
Oreby – Sakskøbing ls.	10	11	6		3	3
Skallerup – Udby	9	7	9	8	1	
Fjelde – Fjelde	9	8	5	2		3
Krårupskov – Våbensted	5	4	1	1		
St. Lihme – Nørup	5	5	2	1		1
			1840 - huse uden for byen			
Agtrupskov – Sdr. Bjert	38	15	12*	3	2	5
Hoppeshuse – Vonsild / (hele Vonsild by)	31	19	??			

*Deraf to fiskere/skipperne

Husmænds fødested

Også fødestedsoplysninger fra 1845-tællingen kan anvendes, selv om det må antages, at der nu er tale om mindst 2. generation i husene, og at de som lejeboliger måske har en hurtig udskiftning af beboere. For hver person var anført fødesognet samt amtets navn. Disse oplysninger kan sige noget om mobiliteten i datidens samfund. I betragtning af det stigende demografiske pres og behovet for arbejdskraft, er det interessant at undersøge, hvorfra beboerne i de nye husmandskolonier kom. Var det lokale, eller var det mennesker, som var født i en anden landsdel? Her er forsøgt systematiseret ud fra husstandsoverhovedets data. Det er blevet gjort ved en kode, hvor 1 er anført for samme fødesogn som opholdssognet i 1845, 2 er for nabosogne (incl. 2 sogne), 3 er for samme herred, 4 for samme amt og 5 for anden landsdel. Dvs. jo højere værdier, jo større mobilitet (se tabel 8).

Tabel 8. Stikprøvens husmandskolonier i 1845-folketælling og fødested.

Navn på koloni	Antal brug udstykket	Bebygget på HMB	1845	Føde- steds-gns.
			Identificerede i 1845	
Radby – Allested	19	25	17	2,65
Nyhavn – Davinde	13	7	7	2,86
Tange – Krarup	12	14	4	2
Skelbækhusene – Norup	11	8	5	1,57
Radby – Agedrup	10	10	6	2,42
Skovmark – Ollerup	10	10	9	2,5
Hylletofte – Tullebølle	9	8	7	1,67
Vittinge – Nr. Broby	6	4	7	1,14
Havbølle – Humble	3	3	3	1,75
Barløse – Barløse	8	3	2	1,7
Møllemose – Nr. Søby	3	3	3	3,67
Vejlebyskov – Vejleby	17	17	14	2,39
St. Torøje – Smerup	16	7	7	1,14
Spjellerup – Marvede	15	3	5	1,14
Flintinge – Toreby	14	13	7	1
Borup – Kongsted	13	6	14	2,07
Allerslev – Allerslev	12	6	10	2
Balle Skovhuse – Kalve- have	11	10	6	2,37
Tågeskov – Everdrup	8	6	4	1,5
Hammer – Hammer	7	5	5	1,8
Rørbæk – Saksøbing	6+6	6+6	3+2	1,2
Troelseby – Søllested	4	4	4	2
Eskildstrup – Kongsted	3	5	1	2
Oreby – Saksøbing ls.	10	11	6	2,33
Skallerup – Udby	9	7	9	1,22
Fjelde – Fjelde	9	8	5	1,4
Krårupskov – Våbensted	5	4	1	1
St. Lihme – Nørup	5	5	2	3

Tabel 9. Stikprøvens husmandskolonier i 1801- og 1845-folketælling og husstandsstørrelse.

Navn på koloni	1801				1845				
	Antal brug udstykket	Huse identificerede i 1801	Antal personer	Gns. husstandsstørrelse	Huse identificerede i 1845	Antal personer	Antal familier	Gns. husstandsstørrelse	Gns. familienstørrelse
Radby – Allested	19	11	33	3	17	100	28	5,88	3,57
Nyhavn – Davinde	13	12	41	3,42	7	31	8	4,42	3,88
Tange – Krarup	12	6	27	4,5	4	22	6	5,5	3,67
Skelbækhusene – Norup	11	5	23	4,6	5	33	8	6,6	4,13
Radby – Agedrup	10	3	9	3	6	31	9	5,2	3,44
Skovmark – Ollerup	10	4	17	4,25	9	36	11	4	3,27
Hylletofte – Tullebølle	9	4	22	5,5	7	39	10	5,57	3,90
Vittinge – Nr. Broby	6	3	20	6,67	7	34	9	4,86	3,78
Havbølle – Humble	3	3	11	3,67	3	14	4	4,67	3,50
Barløse – Barløse	8				2	8	2	4	4,00
Møllemose – Nr. Søby	3				3	14	4	4,67	3,50
Samlet for Fyn	104	51	203	3,98	70	362	99	5,17	3,66
Vejlebskov - Vejleby	17	10	44	4,4	14	79	18	5,64	4,39
St. Torøje – Smerup	16				7	49	12	7	4,08
Spjellerup – Marvede	15				7	47	10	6,71	4,70
Flintinge – Toreby	14	1	4	4	7	26	7	3,71	3,71
Borup – Kongsted	13	1	2	2	14	78	19	5,57	4,11
Allerslev – Allerslev	12	10	39	3,9	10	52	14	5,2	3,71

Navn på koloni	1801			1845					
	Antal brugudstykket	Huse identificerede i 1801	Antal personer	Gns. husstandsstørrelse	Huse identificerede i 1845	Antal personer	Antal familier	Gns. husstandsstørrelse	Gns. familienstørrelse
Balle Skovhuse – Kalvehave	11				6	30	7	5	4,29
Tågeskov – Everdrup	8				4	19	6	4,75	3,17
Hammer – Hammer	7	1	5	5	5	28	7	5,6	4,00
Rørbæk – Sakskebøbing	6+6				3+2	22	4+2	4,4	3,67
Troelseby – Søllested	4				4	18	6	4,5	3,00
Eskildstrup – Kongsted	3				1	2	1	2	2,00
Oreby – Sakskebøbing ls.	10				6	46	7	7,67	6,57
Skallerup – Udby	9				9	45	11	5	4,09
Fjelde – Fjelde	9				5	31	7	6,2	4,43
Krårupskov – Våbensted	5				1	4	1	4	4,00
Samlet for Storstrøm	165	23	94	4,1	105	576	139	5,49	4,14
St. Lihme – Nørup	5	1	2	2	3	11	3	3,67	3,67
		1803			1840				
Agtrupskov – Sdr. Bjert	38	3	11	3,67	12	79	18	6,58	4,39
Samlet*	274	75	299	3,99	190	1028	259	5,41	3,97

* I 1801 er tallene for Sdr. Bjert ikke indregnet, mens derimod 1840-tallene er indregnet i 1845-tallene.

Som det ses af tabellen, er der større forskelle mellem hver koloni, ligesom det også er tilfældet inden for hver koloni. Et gennemsnitligt tal (vægtet) hedder 1,97 for disse 175 husstande. Det vil sige, at mobiliteten gennemsnitligt ikke er vanvittig stor – man holder sig med enkelte undtagelser inden for sit nærområde (godsområde?). I Jørgen Elklits stikprøveundersøgelse af 1845-folketællingen kan han påvise, at for hovedpersoner (uanset erhverv) opholder 43 % sig i fødesognet, 14 % i nabosogne, 21 % i samme amt samt 10 % uden for i forhold til fødesognet.⁴⁹ Omsat til mine talværdier giver det omtrentligt 2,2, dvs. lidt større mobilitet end for husmændene i kolonierne. Men det skal tages i betragtning, at hovedpersonerne dækker alle typer af husstande i land og by.

Husstandsstørrelse

Folketællingerne giver umiddelbart også mulighed for at opgøre husstandenes størrelse. Her har jeg lagt vægt på at anføre antallet af personer under samme tag, i samme bebyggelsesenhed, selv om der kan være anført inderstehusstande i huset (se tabel 9). I 1801 er stikprøvens gennemsnitlige husstandsstørrelse 3,99 personer pr. hus (vægtet). Dette stemmer meget godt overens med det tal på 4,07 personer, som Hans Jørgen Marker har beregnet for alle husmænd på landet i 1801.⁵⁰

I 1845 (1840 for Sdr. Bjert Sogn) er stikprøvens vægtede gennemsnit 5,41 personer pr. hus (husstand). Det vil sige, at der er tale om en væsentlig forøgelse i forhold til 1801 på ca. 36 % i husstandsstørrelse. Det kan der være flere forklaringer på. Dels må situationen i 1801 betragtes som en etableringssituation for husmandsfamilierne, hvor børnetallet var lavere, forældregenerationen måske endnu ikke aftægtsmoden osv. Dels har den demografiske udvikling øget presset på eksisterende husstande.

Sammenligner vi med folketællingen 1845 for hele Danmark var der 4,98 personer pr. familie.⁵¹ Stikprøvens tal omregnet til personer pr. familie, dvs. udskilt med hvor mange familier der var pr. hus, giver et tal der er noget lavere, nemlig 3,97 i stikprøvens kolonier. Det vil sige, at der egentlig ikke er tale om nogen stor forøgelse regnet pr. husstand, men regnet pr. hus er der tale om, at der er kommet flere husstande og dermed også personer under samme tag.

---

49. Elklit 1970, s. 233 f. Der er tilsyneladende en fejl i tabel V,6, da der er anført 10 % for lidt i hovedperson-kolonnen.

50. Marker 2015, tabel 52, s. 125.

51. Statistisk Tabelværk I,10, 1846, s. VI.

Koloniernes efterliv

I forbindelse med registreringen af kolonierne som kulturmiljøer er der også foretaget en vurdering af deres strukturelle bevaringsgrad i nutiden, dvs. en vurdering af, i hvor høj grad helheden er bevaret, når der tænkes på andelen af bygninger og skel, som har været konstituerende i indretningen af kolonierne. Vurderingen heraf for alle 338 kolonier er, at 90 eller 26,6 % er vurderet som velbevaret, 200 eller 59,2 % vurderet som delvis bevaret, 27 eller 8 % vurderet som overlejret af et nyere kulturmiljø, mens 21 eller 6,2 % er opløst (stort set bar mark i dag). Det betyder, at for langt størsteparten (85 %) kan man stadig erkende husmandskolonierne i dagens kulturlandskab – hovedparten af grundene er fortsat bebyggede, måske stadig med de oprindelige bygninger intakte. Men det er kun for de velbevarede, at man kan se nogle skelstrukturer (dog næppe alle).

Det udtrykker, at boligerne fortsat er attraktive, formentlig i kraft af deres placering ude i åbent land og måske tæt på naturområder, som i dag er en eftertragtet herlighed, hvor det oprindeligt var et spørgsmål om at placere brugene, hvor de gjorde mindst indhug i gårdmændenes marker.

For nogle af de husmandskolonier, som er blevet overlejret af andre kulturmiljøer, gælder, at de ligger så attraktivt, at der har været basis for at oprette deciderede villakvarterer (f.eks. Rantzausminde og Fiskophuse vest for Svendborg ud til Svendborgsund med i dag meget kostbare villaer) eller sommerhusområder (f.eks. Skaverup, Sværdborg Sogn mellem Vordingborg og Næstved).

Konklusion

Spørgsmålet, om husmænd fik jord udlagt ved udskiftningen, har været omdiskuteret siden landboreformerne. I 1781-udskiftningsloven blev fastsat, at husmænd *kunne* få jord som kompensation for den tabte ret til græsning af deres husdyr i fællesgræsningen, men de kunne ikke gøre krav herpå. Det er i vid udstrækning i forskningen blevet tolket bogstaveligt, således at de ikke har fået noget videre jordtilliggende, men at den gruppe der hed jordløse huse voksede kraftigt efter udskiftningen. Dette normative synspunkt har været det gængse, selv om flere har påpeget, at husmænd fik jord, både i samtiden (Begtrup) og blandt efterfølgende landbohistorikere (Skrubbeltrang, Løgstrup m.fl.). Årsagen til, at det normative synspunkt har været fremherskende, ligger formentlig i, at det er meget vanskeligt at finde omtale af denne proces i skriftlige kilder som f.eks. udskiftningsforretninger.

Tager man et landskabeligt udgangspunkt gennem kortstudier, bliver resultatet et ganske andet. Med udgangspunkt i registreringer fra de tidligere

amter Vejle, Fyn og Storstrøm kan det påvises, at der ved udskiftningen etableredes 338 kolonier i landsbyejlerlavene, forstået som huslodder udstykket fra landsbyejlerlavene, som regel i udkanten. Her kom husene til at ligge på rad og række. Der kan være kommet enkeltvise udstykninger, som ikke er fanget af denne registrering, men den fanger de mest markante, der som oftest også har fået et bebyggelsesnavn. Det vil sige, at kategori e (huse med jord på landsbyjord uden for landsbyen) har fået en gevaldig fremvækst i forbindelse med udskiftningen.

Derudover viser registreringen, at der er et klart geografisk sammenfald med hovedgårde, idet 56 % af kolonierne ligger inden for en så snæver grænse som 1 km fra et hovedgårdsejerlav. Det må tolkes sådan, at det er godsejerne, som ved udskiftningen af deres bøndergods har sørget for, at landinspektøren indrettede nogle huslodder på landsbyjorden i godsets nærhed, således at de kunne trække på deres arbejdskraft. Der er også fundet eksempler på huskolonier indrettet på hovedgårdsjord, i alt 34 i de samme undersøgte områder. Når denne model er sjældnere, er det fordi den krævede, at hovedgården selv skulle afgive jord fra egen drift til formålet. For huskolonierne understreges godsrelationen ved, at 94 % husene i 1844-matriklen fortsat tilhørte en hovedgård som fæstehuse, belyst på en stikprøve på ca. 10 % af kolonierne.

Der kan fra samtiden hentes belæg for det synspunkt, at husmænd skulle have udlagt lidt jord, men kun som supplement til primært at fungere som daglejere eller anden disponibel arbejdskraft, både for godsejere og gårdmænd. Derfor ville forventningen også være, at de i folketællingerne som erhverv ikke anfører landbrug eller 'lever af sin jord' som primær levevej. I 1801 viser det sig ikke desto mindre, at 70 % af stikprøvens husmænd angiveligt levede af jordbrug alene, mens resten ernærede sig ved et håndværk eller af dagleje. Dette stemmer godt overens med en landsdækkende analyse af denne folketælling, selv om det kun lykkedes at identificere ca. halvdelen af stikprøvens husmænd. Det afspejler dog næppe virkeligheden, men det er vanskeligt at komme tættere på uden mere detaljerede lokale studier.

Ifølge 1845-folketællingen levede 40 % af husmændene nu af deres jord alene, mens 30 % ernærede sig ved et håndværk og de sidste 30 % levede af dagleje. I forhold til en forventet målsætning om, at disse husmænd ikke skulle kunne leve af jorden alene, men fungere som arbejdskraftreserve, er det en ret høj andel både i 1801 og 1845, som levede af jordbrug, hvis man kan stole på erhvervsoplysningerne, hvad man formentlig i langt højere grad kan for 1845-tællingens vedkommende end for tællingen fra 1801.

Hvad angår husstandsstørrelser på folketællingstidspunkterne, viser 1801-folketællingens stikprøve et gennemsnit på 4 personer pr. hus, hvilket er i god overensstemmelse med en landsdækkende analyse. I 1845 kan iagttages en

voksende population, der har fået underhold i husene. Dels er antallet af husstande i husene øget – der var huse, som havde op til 3 husstande under samme tag (ofte aftægtsfolk eller inderster), dels betød det, at antallet af beboere pr. hus voksede til 5,25 personer.

Endelig er det undersøgt, hvor beboerne i 1845 var født, og selv om billedet er noget forskelligt fra koloni til koloni, er det gennemgående, at kolonierne er udtryk for en vis tilflytning fra ikke-nabosogne. Det kan tages som udtryk for, at husene kan opfattes i et lidt videre perspektiv end blot sognets eller godsets mulighed for at huse lokale beboere, men at det har givet bosætning til en fleksibel arbejdskraft. En arbejdskraft, der i nogle tilfælde kunne komme langvejs fra.

Husmandskolonierne kan derfor opfattes som godsejeres mulighed for ved udskiftningen at indrette boliger inden for godsets nærområde, der kunne tjene til at opsuge et befolkningsoverskud og samtidig fungere som arbejdskraftreserve i en situation, hvor hoveriet måske var under afvikling. Huslodderne var ikke tænkt så store, at de kunne fungere som selvstændige jordbrug, men alligevel ses, at fire ud af 10 i 1845 var rubriceret som sådan. I det mindste kunne jordlodden give sikkerhed for et mindre husdyrhold og agerdyrkning, der kunne sikre et minimumslevebrød. Dermed kan disse husmænd ikke karakteriseres som et jordløst proletariat, men som en mulighed for bosætning på landet som udgangspunkt for at tjene til livets ophold på forskellig vis. Og der er indikationer på, at en meget stor del (85 %) af kolonierne har levet videre op til nutiden som boliger på landet med en vis bæredygtighed.

Dette fænomen med husmandskolonier med lidt jord udlagt ved udskiftningen kendes ikke fra andre lande i Nordvesteuropa. Det skyldes formentlig den hurtige og integrerede måde, landboreformerne afvikledes på i Danmark, som gav mulighed for at implementere denne løsning i forbindelse med udskiftningen. Samtidig tog den presset af befolkningsvæksten og åbnede nye muligheder for at kompensere for tabet af arbejdskraft ved hoveriafløsning.

Litteratur

Alstrup, Erik og Poul Erik Olsen (red.): *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, 1-2. København 1991.

Baden, Torkel: *Beskrivelse over den paa Godset Bernstorff i Gjentofte Sogn under Kiøbenhavns Amt iverksatte nye indretning i Landbruget: fremlagt i nogle breve til en Proprietair*. København 1774.

van Bavel, Bas and Richard Hoyle (red.): *Social Relations: Property and Power*. Brepols Publishers 2010 (Rural Economy and Society in North-Western Europe, 500-2000).

Begtrup, Gregers: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, 1-7. København 1803-12, reprotryk København 1978.

- Bjørn, Claus: *Den gode sag. En biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow*. København 1992.
- Dombernowsky, Lotte: "Ca. 1720-1810". I Claus Bjørn (red.): *Det danske Landbrugs Historie*, 2, Odense 1988, s. 211-394.
- Elklit, Jørgen: *Folketællingen 1845: Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale*. Forskningsrapport fra Sociologisk afdeling, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet. Aarhus 1970.
- Etting, Vivian og Per Grau Møller (red): *De kulturhistoriske interesser i landskabet*. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1997.
- Feldbæk, Ole: "Tiden 1730-1814". *Danmarks Historie*, red. Aksel E. Christensen m.fl., 4. København 1982.
- Gadd, Carl-Johan: "Den agrara Revolutionen 1700-1870". *Det svenska jordbrukets historia*, red. Janken Myrdal, 3, Stockholm 2000.
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919, første del: Udviklingen af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810*. København 1936.
- Johansen, Hans Chr.: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense 1975.
- Johansen, Hans Chr.: "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870". *Dansk Social historie*, 4, København 1979.
- Johansen, Hans Chr.: *Danish Population History 1600-1939*. Odense 2002.
- Johansen, Hans Chr.: "Husmænd og inderster i Danmark". I Christer Lundh og Kerstin Sundberg (red.): *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Nordic Academic Press 2002, s. 29-37.
- Johansen, Hans Chr.: "Letsindige unge på Nordfyn?". *Landbohistorisk Tidsskrift* 2008,1, s. 57-89.
- Jørgensen, Birte Stig: *Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland*. Frederiksborg Amts Historiske Samfund, Hillerød 1967.
- Kjærgaard, Thorkild: "Gårdmandslinien i dansk historieskrivning". *Fortid og Nutid XXVIII*, 2, 1979-80, s. 178-191.
- Kjærgaard, Thorkild: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*. Landbohistorisk Selskab 1990.
- Kjærgaard, Thorkild: *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*. København 1991.
- Kopsidis, Michael: "Northwest Germany, 1750-2000". I Erik Thoen and Tim Siens (red.): *Struggling with the environment. Land Use and Productivity*. Brepols Publishers 2015 (Rural Economy and Society in North-Western Europe, 500-2000), s. 341-380.
- Korsgaard, Peter: *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*. København 2006.

- Løgstrup, Birgit: "Alle har gavn af dette! Udskiftning, udflytning og selveje som led i landboreformerne". *Landbohistorisk Tidsskrift* 2007,1, s. 9-58.
- Løgstrup, Birgit: *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750-1810*. København 2015.
- Marker, Hans Jørgen: *Danmarks befolkning 1801. Analyse på grundlag af folketællingen som mikrodata*. Syddansk Universitetsforlag 2015.
- Møller, Per Grau: *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*. Odense Universitetsforlag 1990.
- Møller, Per Grau: *Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals*. Studier, udg. Historisk Samfund for Sønderjylland 1. Åbenrå 1984.
- Møller, Per Grau, Thøgersen, Mette Ladegaard og Stenak, Morten. "Kulturmiljøregistrering - i praksis". *Fortid og Nutid* 2005, 3, s. 192-220.
- Nielsen, Anders Vægter: *Husmændene – landboreformernes tabere? Et studie i fæstehusmændenes vilkår på Erholm-Søndergårde fra landboreformer til husmandslove 1770-1850*. Odense 1991.
- Nissen, Poul: "Udskiftningen i Præstø Amt". Årbog. Historisk Samfund for Præstø Amt ny række, 2, 1943, s. 36-66.
- Nissen, Poul: "Udskiftningen i Fyns Stift". *Fynske Årbøger* 1959, s. 121-170.
- Overton, Mark: *Agricultural revolution in England. The transformation of agrarian economy 1500-1800*. Cambridge University Press 1996.
- Pedersen, Finn Stendal: "Husmænd på landboreformernes tid". I *Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid. Småbrugets udbredelse og vilkår i Norden*. Beretning fra det 12. bebyggelseshistoriske symposium ved Odense Universitet afholdt den 2.-4. november 1988. Udgivet af "Bebyggelse og agrarøkonomi – Fynsprojektet" ved Helle Damgaard og Per Grau Møller. Odense 1989, s. 51-61.
- Pedersen, Finn Stendal: *Den ulige frihed. Studier i myten om stavnsbåndsløsningens betydning*. Odense 1990.
- Rasmussen, Jørgen Dieckmann: *Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning*. København 1977.
- Rothe, Chr.: *Beretning om den i Aaret 1844, for Kongeriget indførte nye Jordskyldsætnings Væsen og Historie, samt Oversigt af de ældre Matrikuler af 1664 og 1690*. København 1844.
- Simonsen, Asger Th.: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840-46*. København 1977.

Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*. København 1940.

Svensson, Henrik: "Gatehusens lokalisering i det agrara landskapet". I Christer Lundh og Kerstin Sundberg (red.): *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Nordic Academic Press 2002, s. 93-108.

Summary

Enclosure was an opportunity to redistribute land and to consider cottagers who formerly had right to participate with their cattle in the common grassland. The law of 1781 opened for this opportunity, but not as an obligation. It has generally been interpreted negatively in historiography: the result of the enclosure was the establishment of landless cottagers as a proletariat. One of the reasons might be that this question is not much referred to in written sources, even though local studies have given examples.

This paper uses another method: looking at the results of the enclosure on maps. Such landscape studies reveal hundreds of colonies of smallholders in the selected investigation areas. A colony is defined as at least three smallholdings existing side by side in the area of a village established as an outcome of the enclosure. On average, there were about 10 holdings per colony ranging up to 38 as maximum. The average size per plot was 2.4 hectares. Another feature is the proximity to manors: 56 % of the colonies are situated within a buffer zone of 1 km from a manor. Furthermore, some years later, in 1844, almost all inhabitants of the colonies in a 10% sample were still tenants to a manor. This would mean that the landowners, who generally influenced the implementation of enclosure substantially, deliberately established these colonies of smallholders. There are clear contemporary indications that smallholders were seen as a paid working force reserve with a little landholding as supplement.

From this it should be expected that the inhabitants were categorised as workers, craftsmen or alike in the censuses, but a surprisingly high percentage was farmers in the census of as well 1801 (70 %) as 1845 (40 %). These figures should be regarded with some care, but anyhow it tells us that the landholding was of some importance to the inhabitants. From the census sample, it can be shown that the number of inhabitants per house has increased from 4 persons in 1801 to 5.25 in 1845 (with two or more households).

In a wider perspective, this paper has focused on a hitherto overlooked aspect of the agrarian reforms where landowners to a great extent established colonies of smallholders in the vicinity of their manor. Generally, it can be deduced that such houses on one hand eased the demographic pressure, on the

other hand secured labour for the manors when the villeinage eventually was abolished. Most of these colonies are still existing to-day as active living areas in the countryside.

Forfatterpræsentation

Per Grau Møller, f. 1955, cand.mag. 1984 i historie og middelalderarkæologi (Odense og Århus Universiteter), lic.phil. i historie 1988 med afhandlingen *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770 1965* (udgivet 1990).

Fra 1984 tilknyttet Kartografisk Dokumentationscenter ved Odense Universitet, først som stipendiat, fra 1991 som adjunkt og fra 1995 som lektor, i dag ved Kartografisk Samling, Institut for Historie, SDU (Syddansk Universitet).

Beskæftiger sig med kulturlandskabets historie, belyst gennem emner som udskiftningens historie, bebyggelseshistorie, højryggede agre, anvendelsen af kulturhistorie i landskabsplanlægning, herunder som kulturmiljø. Var 1997-2001 leder af det tværvidevidenskabelige projekt Foranderlige Landskaber.

Var 2001-09 formand for Landbohistorisk Selskab.

E-mail: pgm@sdu.dk

Hoveriafløsningen på Augustenborg

En strid om virkeliggørelse af reformlovgivningen i Hertugdømmerne

I efteråret 1804 kom loven om ophævelse af livegenskabet i Slesvig og Holsten. I årene efter rasede en voldsom strid på Slesvigs største godskompleks, de augustenburgske godser på Als. Striden handlede om et enkelt aspekt af reformerne: bestemmelse af hoveriet og fastsættelse af en afløsningstakst for bortfaldet ubestemt hoveri. Striden var langvarig og hård. Den viser, at parterne havde forskellige opfattelser af, hvad der var ret og rimelighed – og at hertug og bønder i det fik støtte af hver sin af de to embedsmænd, der var øverste led i hertugens forvaltning af godserne. Bønderne holdt ud meget længe, men måtte til sidst give sig, men undervejs havde de haft en jurist til at formulere synspunkter, der ikke bare understøttede deres ret i denne sag, men rent ideologisk vendte sig mod godssystemet.

Indledning

Der er både vigtige ligheder og forskelle mellem landboformerne i Kongeriget og Hertugdømmerne. De overordnede temaer var de samme. Ophævelse af stavnsbånd og livegenskab fjernede begrænsninger i bondebefolkningens personlige frihed. Udskiftning af landsbyerne betød en stærkt styrket individuel brugsret over jord og fjernelse af de fleste kollektive rettigheder. Og en række regler og aftaler betød klarere regler og linjer i forholdet mellem godsejer og bønder. Langt ad vejen stemmer det med de liberale principper, der var på fremmarch i tiden. Man gik mod individualisme og klarhed: personlig råderet over både krop og jord, klare skriftlige regler og klare fysiske grænser i landskabet.

Mens alle reformtilhængere kunne enes om, at traditionelt fæste og ubestemt hoveri var forkert, havde de dog forenklet sagt to temmelig forskellige idealer for det, der skulle erstatte dem. På den ene side fandt man en økonomisk liberal eller landbrugskapitalistisk retning, som ville give godsejerne fuld råderet over jorden og lade forholdet mellem godsejer og bonde regulere ved kontrakter, som parterne frit kunne indgå. På den anden side stod en retning, som var særlig stærk blandt mange embedsmænd, der mente, at kampråbet "frihed og ejendom" først og fremmest skulle give *bønderne* frihed og ejendom

– enten i form af fuldt selveje eller arvefæste med fastlåste afgifter. Den ene vision ville skabe et samfund, hvor jorden var godsejernes, og bønderne var forpagtere, hvis ret kun gjaldt så længe, som kontrakten lød. Den anden vision ville give bønderne råderetten over jorden og enten fjerne godsejeren eller gøre ham til ejer af en slags uopsigelig prioritet i gården.¹

I Kongeriget blev resultatet et kompromis, som dog langsigtet trak mod bondeselveje. Staten forbød den liberale udvikling. Det efterlod to muligheder: enten salg til selveje eller en modernisering af det eksisterende fæste, så det kom til at bygge på klarere regler og aftaler, men i princippet fortsatte som livsfæste, som regel også med hoveri. I 1835 var de kongerigske bønder groft taget blevet delt i to halvdele, hvoraf den ene var selvejere, den anden stadig hoverigørende fæstere, men under tryggere og mere regulerede vilkår.² Langsigtet skulle også de dog blive selvejere.

Derimod veg regeringen længe tilbage fra at gribe ind i forholdene på de private godser i Hertugdømmerne. Før 1773 var dens muligheder for overhovedet at gøre noget ret begrænset i Holsten, fordi de adelige godser der var under fælles styre af to øvrigheder: kongens og den gottorpske. I det hele taget var der flere regeringer i Hertugdømmerne, indtil kongen samlede dem ved at overtage hertugdømmet Plön i 1761, det gottorpske Holsten i 1773 og Glücksborg i 1779. Før da gennemførte hver regering reformer på domænegodserne i sine egne områder. Selv efter 1773 koncentrerede kongens regering sig om den nu stadigt voksende del af Hertugdømmerne, hvor staten selv var godsejer. Mange bønder her var i forvejen selvejere eller arvefæstere, og resten blev det. Hoveri havde kun betydet noget ret få steder, men der forsvandt det nu, og frem til midten 1790'erne blev så godt som samtlige domænegodser udstykket i selveje- eller arvefæstebrug. Midt i 1790'erne var de kongelige dele af Slesvig og Holsten blevet bondeland, hvor bønderne havde næsten fuldstændig individuel brugs- og råderet over jorden, men stadig var forpligtet til at betale en række betydelige afgifter. Det omfattede næsten overalt en afløsningsafgift for hoveri. For de fleste bønder var den fastlagt én gang for alle i 1600-tallet, for resten var det sket de seneste årtier.³

Statsmagten havde flere gode grunde til at overlade Hertugdømmernes private godser til sig selv. Den ene var, at det ikke politisk var så let at gøre noget som i det enevældigt styrede kongerige. Før 1773 var myndigheden over godserne i Holsten som nævnt delt med hertugen af Gottorp, og efter 1773

---

1. Porskrog Rasmussen 2010, s. 125-44.

2. Porskrog Rasmussen 2004, s. 220-28.

3. Prange, Neumünster 1971; Porskrog Rasmussen 2013, s. 455-77.

havde ridderskabet et politisk organ, der skulle spørges. En anden grund var, at statsmagten kunne komme længere ved at blive på egen jord, end den kunne i Kongeriget. Mens private godser i 1770'erne sad på op mod tre fjerdedele af jorden nord for Kongeåen, rådede de højest over én fjerdedel i Hertugdømmerne. Til gengæld lå forholdene på langt de fleste private godser i Slesvig og Holsten meget langt fra reformidealene. Der var store herregårde og tungt hoveri, bønderne var livegne og både fæsteforhold og hoveri principielt overladt til godsejerens forgodtbefindende. Der var således meget at reformere.

En del private godsejere gik selv i gang med det. En vigtig pioner var grev Hans Rantzau på Ascheberg, som tidligt gennemførte reformer, som omfattede afskaffelse af livegenskab og hoveri, udstykning af hovedgårde og overgang til arvefæste.⁴ Den model blev efterhånden fulgt af ganske mange godser.⁵ Fra 1791 kom der imidlertid et mere landbrugskapitalistisk alternativ. På det holstenske gods Rixdorf blev hoveri og livegenskab også ophævet, men de store gårde overlevede, nu drevet med lønarbejde, og bønderne fik ikke arvefæste, men tiårige forpagtningskontrakter. Her bevarede godsejeren den grundlæggende kontrol med jorden. I de følgende år bredte den reformmodel sig i Holsten og dele af Sydslesvig.⁶

Stadig bestod livegenskabet og det daglige hoveri på ganske mange godser. I 1795 lagde regeringen omsider op til at ændre forholdene ved lov. Den trådte dog varsomt og gav sig god tid, så processen kom til at tage hele ni år mod de fire år, der gik fra regeringsskiftet i 1784 til forordningen om ophævelsen af stavnsbåndet i Kongeriget i 1788. Undervejs var der en livlig offentlig debat, men også omfattende høringer, hvor godsejerne blev spurgt om en række forhold, og adelens faste talerør fik rig lejlighed til at give sine meninger til kende.

Loven om ophævelse af livegenskabet kom i efteråret 1804 med virkning fra 1. januar 1805. De mest konservative godsejere måtte leve med, at livegenskabet nu blev ophævet. Hoveri blev ikke forbudt, men fæstevilkår og hoveri skulle fremover fastlægges ved fæstebreve eller forpagtningskontrakter og faste aftaler og reglementer, og godsejerne skulle kompenseres af bønderne for nedsættelsen af hoveriet. Til gengæld kunne liberalt indstillede godsejere glæde sig over, at loven langt ad vejen var tilfredsstillende for dem. Der var to undtagelser. Godsernes nuværende beboere bevarede visse rettigheder, og det blev forbudt at nedlægge bøndergårde og større husmandsbrug. Men ellers var

---

4. Prange 1971, s. 203-47.

5. Porskrog Rasmussen 2013, s. 462-69.

6. Cord 1997, s. 66-80 m.fl.

der ingen bondevenlige regler om livs- eller arvefæste. Godsejerne bevarede kontrollen med bondejorden.⁷

Hele processen frem mod lovens vedtagelse er grundigt analyseret af Johan Hvidtfeldt. Han gør mindre ud af den konkrete realisering af omlægningen, men påpeger dog, at der i kølvandet på loven var en ret omfattende uro blandt især jordløse inderster i Holsten og Sydslesvig, som var utilfredse med, at de fortsat skulle yde et vist, om end reguleret hoveri. Uroen blev slået ned, og myndighederne gjorde det klart, at det kun var uvist hoveri, der bortfaldt, ikke hoveri, der var nærmere bestemt ved kontrakter.⁸ Hvidtfeldt nævner derimod ikke, at der i kølvandet på den nye lov også var en langvarig strid på det største private godskompleks i Slesvig, de augustenburgske godser på Sydals. Sagen er omtalt af andre forfattere, men kun ganske kortfattet.⁹

Striden på de augustenburgske godser foregik på et godskompleks, hvor bønderne i forvejen havde ganske trygge fæsteforhold, og det blev ikke anfægtet af godsejeren. Striden handlede i stedet om den konkrete udformning af afgifter og hoveri efter reformen. Til trods for det rummer den vigtige aspekter af forholdet mellem godsejer, bønder og statsmagt i reformperioden.

Kildegrundlaget er et meget stort materiale i godsarkivet. Det omfatter flere pakker med et meget stort antal akter om sagen. Derimod er der ikke bevaret godsregnskaber, hvad der gør det vanskeligt at følge, hvordan omlægningen påvirkede godsernes økonomi. Sagen ville også kunne belyses ved hjælp af offentlige arkiver, men det er vurderingen, at materialet i godsarkivet er så fyldigt, at en gennemgang af en række andre arkiver ikke ville føje meget til.

De augustenburgske godser

Det augustenburgske godskompleks var begyndt ganske beskedent, da Frederik 3. i 1651 havde givet Hertug Ernst Günther, en yngre søn fra Sønderborg, halvanden landsby på Als som en slags bryllupsgave. Ernst Günther havde her oprettet en herregård, som fik navnet Augustenburg efter hans kone. Resten af det vældige godskompleks havde frem til 1667 hørt til Hertugdømmet Sønderborg, som var opstået ved arvedelingen efter Ernst Günthers farfar, Hertug Hans den Yngre, i 1622. Hans den Yngre havde udkøbt adelen på Als og samlet næsten al jord på øen under sig. Han havde organiseret øen som en række såkaldte len, centreret om hver sin store herregård. I 1622 blev den alsiske del af hans besiddelser opdelt i hertugdømmerne Sønderborg og Nordborg. I

7. Hvidtfeldt 1963, generelt og s. 317-77.

8. Hvidtfeldt 1963, s. 381-84, 387-96 og 399-401.

9. Schultz Hansen 2013, s. 317-19; Iversen 1948, s. 135-37; Paulsen 1980, s. 193. I sidstnævnte værk omtales kun striden på Fiskbæk-Kiding på fastlandet.

De augustenborgske godser dannede et stort sammenhængende område på Als. På dette udsnit af Theodor Gliemanns kort over Sønderborg og Nordborg amter fra 1825 er det Augustenborgske distrikt på Als markeret med grøn kant, mens Nordborg Amt har rød kant og de små områder under Sønderborg Amt gul kant. Østerholm og Helved har ved en fejl fået både grøn og rød kant, men hørte til Nordborg Amt. Områderne med grøn kant på Jyllandssiden er andre godser. Gengivet efter www.rostra.dk.

Hertugdømmet Sønderborg havde Hans den Yngres efterkommere føjet endnu to herregårde til og dermed øget antallet af len der.¹⁰

I 1667 havde kongen erklæret Hertugdømmet Sønderborg konkurs og ind-

10. Porskrog Rasmussen 2003, bd. I, s. 284-98.

draget det meste af det under kronen. Ernst Günther havde dog efter et mellemstilspil kunnet købe det nordligste len, Rumohrsgård, som var nabo til Augustenborg, og han havde derpå overført noget af bøndergodset til Augustenborg. Kongen havde senere overladt ham to små landsbyer mere. En større udvidelse fik de augustenburgske godser i 1730, da Ernst Günthers sønnesøn Christian August fik overladt det store gods Gammelgård for livstid af kongen. Christian Augusts søn Frederik Christian 1. havde senere opnået, at han mod at give afkald på eventuelle arvekrav på hertugdømmerne Plön og Glücksborg havde fået først fuld ejendomsret over Gammelgård gods i 1756 og i 1764 havde kunnet overtage de fire godser eller len Kegnæsgård, Majbølgård, Rønhave og Sønderborg Ladegård.¹¹ Kongen beholdt stadig to len længst mod sydøst på Als, og han sad siden 1730 også på den nordlige del af øen, men samlet rådede hertugerne af Augustenborg fra 1764 over det halve Als.

De augustenburgske godser var fortsat organiseret som len omkring store hovedgårde. I 1772 var den største herregård, Gammelgård, blevet delt i to, og den nye gård, Vertemine, havde fået tillagt cirka en tredjedel af bøndergodset, så der nu var i alt otte len. Herregårdene var store – mellem 200 og 400 hektar ager og eng hver. Hertil kom to langt mindre avlsgårde, Gundstrup og Øvelgønne. Den sidstnævnte var dog bortforpagtet til lokale bønder. De øvrige hoved- og avlsgårde blev som hovedregel drevet ved forpagtere, typisk på cirka ti år lange kontrakter.¹² Majbølgård var dog i arveforpagtning fra 1744 til 1791, hvor hertugen købte råderetten tilbage.¹³

Til ladegårdene hørte et meget betydeligt bøndergods. Ifølge en jordebog fra Treårskrigen tid omfattede det 313 $\frac{1}{3}$ bol, 318 $\frac{1}{2}$ kåd og 470 indersthuse. Brøkerne skyldes, at enkelte gårde og kåd regnedes for halve, totredjedels- eller tredjedelsbrugs, så det faktiske antal brug var en smule højere, end disse tal viser.¹⁴ Bol er det alsiske ord for gårde, kåd er huse, der hørte direkte under hertugen, mens indersterne typisk boede som lejere under lokale bønder i huse, anlagt på gårdenes tofter eller bygaden. Antallet af inderster vekslede noget, mens antallet af gårde og kåd var meget stabilt. Det vældige bøndergods minder i omfang om kongerigske grevskaber som Frijsenborg, Bregentved eller Lange-land (Tranekær), men var meget usædvanligt i slesvig-holstensk sammenhæng.

Fæsteforholdene var specielle for et privat gods. En del af gårdene var forblevet selveje siden middelalderen, men i øvrigt pålagt afgifter og hoveri som de øvrige bønder. Fæsterne havde principielt livsfæste, men reelt herskede et

---

11. Paulsen 1980, s. 173-78.

12. Porskrog Rasmussen 2016, s. 196-98 og 228-34.

13. Paulsen 1980, s. 178f.

14. Paulsen 1980, s. 185f.

arvefæste, hvor der godt nok skulle ydes indfæstning ved fæsteskitte, men den var i 1720 fastsat til 18 rigsdaler for gårde og 3 rigsdaler for kåd i den da kongelige del af Sydals, som omfattede langt det meste af komplekset.¹⁵ Forholdene i Augustenborg og Rumohrsgård len er ikke helt så sikre, men synes at have været tilsvarende.

Bøndernes grundlandgilde var fastsat i korn, og her ydede de forholdsvis meget. Til gengæld var de kongelige skatter på jorden, den såkaldte kontribution, takket være særlige privilegier lavere end de fleste andre steder i Hertugdømmerne. Siden slutningen af 1600-tallet havde bønderne været opdelt i to grupper, hvoraf den ene ydede "fuldt" hoveri, mens den anden ydede et vist hoveri plus tjenestepenge. Systemet var justeret nogle gange. I 1730 blev der udstedt et hoverireglement for Rønhave, som i 1739 blev udbredt til flere len, og som 1754 også blev overført til Gammelgård. Hovedideen var, at hovmarkerne blev inddelt i såkaldte "bytter", dvs. strimler, som hver bonde var ansvarlig for at pløje, høste og køre kornet hjem fra. Det gjaldt både de bønder, der betalte tjenestepenge, og de, der gjorde dagligt hoveri. Fribønderne skulle ud over det også stille folk i høhøsten to dage til at samle hø og to dage til at køre det ind. Hertil kom nogle ægter. Oven i det skulle de betale 14 rigsdaler i hoveriafløsning. De bønder, der ikke betalte hoveriafløsning, skulle dagligt stille én eller to mand, som tog sig af resten, herunder ikke mindst udkørsel af møg og tærskning af korn. Et særligt princip var dog, at der løbende skulle ske en mindre udveksling mellem de to grupper – forpagtningskontrakter fra flere len taler om to-tre bønder om året. Der var dog forskelle mellem de enkelte len.¹⁶

Hertugen ejede også et omfattende godskompleks på fastlandssiden af Alsund. Ud over det lille gods Avnbølgård bestod det af godser, der før 1725 havde været en del af det mægtige godskompleks under Gråsten, som tilhørte slægten Ahlefeldt. Hertugen havde 1725 købt Gråsten Slot og fire hovedgårde fra dette kompleks med fæstegods og et par år senere også en femte.¹⁷ Bortset fra Kiding-Fiskbæk gods var hoveriet dog stærkt reduceret på disse godser allerede i Ahlefeldternes tid. I hertugernes tid betød en ny hoveriordning en reduktion under Kiding-Fiskbæk, men muligvis en vis forhøjelse under selve Gråsten. Principielt herskede der livegenskab på de gråstenske godser, men i praksis blev det forvaltet ret mildt.¹⁸ Denne undersøgelse vil dog helt overvejende koncentrere sig om godserne på Als, hvor langt det meste af konflikten udspillede sig.

15. Mathiesen 1992, s. 67. Gårdene i en enkelt landsby slap med 15 rigsdaler, og enkelte mindre gårde betalte også under fuld takst.

16. Iversen 1948, s. 92-142, her s. 128-30; Mathiesen 1992, s. 67-73 og 81f.

17. Paulsen 1980, s. 187-189.

18. Porskrog Rasmussen 2003, I, s. 505-511.

Reformtiden på de augustenborgske godser til 1805

Til midten af 1760'erne lignede bøndernes vilkår under Augustenborg forholdene på resten af Als, mens hoveritrykket var noget lavere på de fleste godser på fastlandssiden. Fra 1760'erne til 1790'erne kom der imidlertid radikale reformer på kongens del af Als, de tidligere glücksborgske godser i Sundeved og flere af egnens private godser. Her blev hovedgårdene udstykket og bønderne arvefæstere uden hoveri.¹⁹

Da Hertug Frederik Christian 1. gik i gang med omlægninger på Gammelgård i 1771, henvendte bønderne i lenet sig til ham og foreslog, at omlægningerne også kom til at omfatte hoveriet. De ville gerne have vilkår som bønderne i Kegnæsgårds Len, der var forpligtet til at drive nogle såkaldte hovlodder, altså striber på ladegårdsmarken, men var fri for det meste øvrige hoveri mod betaling af tjenestepenge. Intet tyder på, at de fik svar på den henvendelse. I marts 1772 vendte bønderne tilbage, nu med en bekymring om, at omlægningerne ligefrem ville føre til øget hoveri. De havde især øjnene rettet på de mange nye hegn og grøfter, for de vidste, at den slags var arbejdskrævende. De skrev bl.a.: "Nu har vi hørt, at Deres høfyrstelige Durchlauchts nådigste vilje er, at dele Gammelgaard i 2de gårde, og sker det, så stille vi os for, at hoveriet tillige med ny indgrøftning og nye gærders vedligeholdelse vil falde os meget tungt og besværligt, om os blev pålagt at beskaffe samme, som vi dog i underdanighed beder og formoder at De forskåner os for, i nådigste betragt, at vi har ondt og besværligt nok årlig at vedligeholde de gamle fra utænkelige år gjorte grøfter og indhegninger".²⁰

Hovbønderne gjorde regning uden hertug. Et nyt hoverireglement inddelte stadig bønderne i fribønder og bønder, som skulle gøre dagligt hoveri. Vertemine fik tillagt bønderne i Ertebjerg, Mommark og Kettingskov plus tre gårde fra Tandstlet, mens resten fortsat var hovpligtige på Gammelgård. De såkaldte fribønder skulle passe deres hovlodder på Gammelgårds og Vertemines marker, slå hø fra en bestemt eng og køre det hjem til gården, skove brænde og forrette nogle transporter, mens de øvrige skulle stille en mand dagligt, to i høsttiden, og bl.a. stå for at passe de omstridte hegn og grøfter, tærskning og en række andre arbejder. Arbejdsdagen ved hoveri var fra otte eller halv ni til fire om vinteren, fra halv otte til fire forår og efterår og fra syv til fem om sommeren.²¹

19. Porskrog Rasmussen 2016, s. 182-91.

20. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager, pk. 74: Hovedgårdssager Gammelgård, 8.12.1771 og 21.3.1772.

21. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager, pk. 74: Hovedgårdssager Gammelgård, 1.4.1772 og 25.8.1772.

I 1772 oprettede Hertug Frederik Christian 1. gården Vertemine, hvor han samme år opførte en ny forpagterbolig, prydet med årstal og hertugens monogram og krone. Det fine hus findes ikke mere. Foto: Museum Sønderjylland.

Det var stort set, som det havde været i hele 1700-tallet – måske snarest lidt strengere, da bønderne utvivlsomt havde ret i, at det nye system på flere måder krævede mere arbejde end det gamle. På de vilkår blev gårdene bortforpagtet for ti år fra 1772 og igen fra 1782.²² Mens hoveri og fæsteforhold forblev stort set uændrede, blev næsten hele fæstegodset under det augustenburgske godsdistrikt udskiftet i Frederik Christian 1.s tid.

I 1794 døde Hertug Frederik Christian 1. Hans søn og efterfølger, Frederik Christian 2., blev på mange måder regnet til reformtilhængerne. Det gælder mest i spørgsmål om trykkefrihed og akademisk frihed på universitetet, men hertugen havde også været centralt placeret under landboreformerne i Kongeriget, idet han havde siddet i Statsrådet siden 1786. Det betød, at han havde

---

22. RAÅ, Augustenburgske godser, Hovedgårdssager, pk. 74: Hovedgårdssager Gammelgård, 8.8.1772 og 14.5.1782.

været med, da man i 1788 havde ophævet stavnsbåndet i Kongeriget. Hertugen var ikke særlig markant i denne proces, men han var i det mindste ikke gået mod ophævelsen af stavnsbåndet som ministerkollegerne Schack-Rathlou og Rosenkrantz.

Hertugen var også en del af styret, da det i 1791 fastslog, at spørgsmålet om hoveri i Kongeriget skulle løses ved aftaler på hvert gods, som én gang for alle præciserede, hvor meget hoveri, der skulle ydes. Hvis ikke parterne kunne enes, ville staten være opmand. I den følgende proces blev det tydeligt, at staten nok krævede faste regler for hoveriet, men ikke nødvendigvis støttede bønderne i, at de skulle slippe billigere end før. Snarere var der tale om at låse tingene fast, nogenlunde som de var. Så kunne bønder og godsejere se, om de kunne forhandle sig til noget andet.²³

Hertugen sad stadig i Statsrådet, da regeringen i 1795 omsider besluttede også at blande sig i forholdet mellem godsejer og bonde i Hertugdømmerne. Frederik Christian deltog ikke meget i debatten, men i 1796 bad den kongelige kommission ham som andre godsejere tilkendegive, hvor han stod. Frederik Christian erklærede da, at ophævelse af livegenskabet var absolut nødvendig, og han mente, at det kunne ske på otte år.²⁴

På hans egne godser kom man dog ikke nogen vegne, mens kommissionerne arbejdede. I 1796 henvendte bønderne under Gråsten sig og bad om afskaffelse af hoveriet og indførelse af arvefæste. Hertugen svarede, at han var villig til at lade hoveriet erstatte af en pengeafgift. Da forpagtningskontrakterne på de gråstenske hovedgårde skulle fornys to år senere, var godsinspektør Hinrichsen en varm tilhænger af reformer, der lignede dem fra de kongelige domæner. I hele sin argumentation og ideologi var han også fint på linje med tidens "bondevenlige" embedsmænd. Han mente, at bønderne skulle nyde godt af principper som ejendom, frihed og lighed og gav dermed det hele en stærkt ideologisk vinkel. Han fremhævede desuden, at bønderne under Gråsten tidligere havde haft det bedre end bønderne under andre godser, men nu havde naboerne opnået frihed fra livegenskabet og ejendomsret til deres gårde, og det havde gjort hertugens bønder utilfredse med deres forhold, som de i øvrigt også blev hånet for af de bedre stillede bønder på egnen. Deres ønske om at få tilsvarende vilkår var både forståeligt og retfærdigt. Blev det skuffet, ville det måske nok ikke føre til oprør, men de ville udføre hoveriet så dårligt som muligt og føre endeløse processer mod deres øvrighed, mente Hinrichsen.²⁵

Hertugen var imidlertid begyndt at lytte til en anden, den holstenske gods-

---

23. Løgstrup 2015, s. 246-49.

24. Hvidtfeldt 1963, s. 207.

25. Hvidtfeldt 1963, s. 86f og 412; Paulsen 1980, s. 180f.

ejer Johann Hugo von Buchwald, som rådede Hertug Frederik Christian fra at følge inspektørens forslag. De store gårde ville komme til at mangle arbejdskraft, og den var ved at være dyr. "En tjenestekarl i Sundeved forlanger 40-50 rigsdaler i løn, god kost, betinger sig flæskesuppe to gange om ugen og om søndagen en hest, så han kan ride ud", skrev han til hertugen. I stedet skulle hertugen selv drive ladegårdene, men med holstenske forvaltere, mente Buchwald. Enden på det blev, at forholdene blev, som de var.²⁶

Med årene blev hertugen ikke alene modstander af reformer, der gav bønderne bedre vilkår, men tvært imod overbevist om, at det nu var hans tur til at få gevinsten. I 1802 skrev den holstenske amtmand – og ivrige reformtilhænger – August Hennings om ham: "Hertugen er en ivrig herremand, som man her kalder det, og som sådan er han imod alt, hvad der de senere tider er sket til bondestandens opkomst og oplysning, og uforsonlig, fordi hans forfædre ved deres liberale tænkemåde har forringet hans indkomst med 100.000 rigsdaler."²⁷ Tallet er absurd højt, men holdningen er sigende. Det skulle man få at mærke, da loven om ophævelse af livegenskabet kom.

I den proces møder vi ud over hertugen selv også de to øverste embedsmænd i forvaltningen af de alsiske godser. Overinspektør Christian Petersen stod for den mere økonomiske godsdrift med bortforpagtning af hovedgårde og opkrævning af afgifter fra bønderne, mens herredsfoged Heinrich Johann Matthiesen tog sig af den juridiske forvaltning, som var meget omfattende, da godserne dannede egne retskredse, og hertugen i øvrigt som andre slesvig-holstenske godsejere varetog hele den offentlige lokalforvaltning og alle de opgaver, en amtmand ellers havde. Begge bar de sammen med hofchefen titel af hofråd som tegn på, at de hørte til hertugens allerøverste embedsmænd.

Petersen og Matthiesen stammede begge fra Nordfrisland. Matthiesen var embedsmandssøn, og hans bror Bendix havde i øvrigt været Petersens forgænger som overinspektør. Selv var han 50 år i 1805. Petersen var yngre og kom fra en mere beskedne baggrund. Han var søn af en håndværker og var siden uddannet som landmåler, før han i 1803 blev hertugens overinspektør.²⁸ De to kom under striden i 1805-10 til at stå på hver sin side og repræsentere forskellige principielle synspunkter på forholdet mellem godsejere og bønder og ret og retfærdighed.

---

26. Paulsen 1980, s. 192f.

27. Hvidtfeldt 1963, s. 87.

28. Smith 1954, s. 75; Smith 1960, s. 111.

Hertug Frederik Christian 2. (1765-1814). Hertugen blev allerede som 15-årig forlovet med den danske prinsesse Louise Augusta, som han blev gift med i 1786. Samme år blev han medlem af Statsrådet og var som sådan med i landets politiske ledelse, mens landboreformerne var på deres højeste i Kongeriget. Hertugen var højt dannet og var stærkt optaget af moderne intellektuelle strømninger. Over for sine bønder blev han dog mere og mere konservativ, hvad der blev tydeligt i den store hoveristrid. Kobberstik af G.L. Lahde 1796 efter maleri af Anton Graff fra 1791. Museum Sønderjylland.

Begyndelsen på striden om hoveriafløsningen

I 1804 var de otte år, hertugen havde sat som overgangsperiode for at få afskaffet livegenskabet, gået, uden at der var sket noget på hans egne godser. I mellemtiden var regeringen, som han stadig selv sad i, omsider klar til at handle. En stor kongelig forordning fra 19. december 1804 fastsatte, at livegenskabet skulle ophæves med virkning fra 1. januar 1805. Bønderne var fremover fri til at flytte, de skulle have kontrakter, som fastsatte deres rettigheder og pligter, og i den forbindelse skulle der også være faste rammer for hoveriet.²⁹

Det meste af det vedkom ikke hertugens godser på Als. Livegenskab havde der aldrig været, og bønderne havde i forvejen fæstebreve og endda de facto arveret. Kun reglerne om hoveri var relevante. De sagde, at ubestemt hoveri, dvs. hoveri uden nærmere regler og grænser, skulle ophøre. I stedet skulle der fastsættes klare regler, og bønderne skulle yde godsejerne en kompensation for det hoveri, som faldt bort. En forordning af 17. juli 1805 præciserede, at der skulle være nærmere regler for antallet af dage, længden af kørsler og så videre. Indtil der var indgået aftaler, skulle bønderne dog stadig udføre hoveriet som hidtil.³⁰

Men allerede inden den lov var udstedt, havde overinspektør Petersen reageret på en måde, der gik stik mod ånden i den nye reform, da den bestod i at sætte nogle bønder til mere hoveri end før. Nogle få bønder i Bro og Sebbelev havde i en årrække ydet deres hoveri på selve Augustenborg Slot, vel mest som havearbejde og bygningsvedligeholdelse. De var principielt forpligtede til at møde hver dag, hvis de blev tilkaldt, men reelt var de sluppet billigere. Kort efter nytår 1805 meddelte overinspektøren, at de i stedet skulle gøre hoveri på Augustenborg Ladegård. Umiddelbart var det en omdisponering af arbejdskraften, som godsejeren var berettiget til, men det er højst påfaldende, at overinspektøren fik den idé, lige før ubestemt hoveri alligevel skulle omlægges. Det smager af, at han ville skynde sig at få fastslået, at bønderne *var* forpligtet til dagligt hoveri, før det var for sent.

Den lunte lugtede bønderne. De udeblev simpelt hen, da de blev indkaldt til hoveri på avlsgården. Overinspektør Petersen mente, at det alt sammen bare kom af, at man hidtil havde været alt for flink ved bønderne, da det bare havde medført, at “disse mennesker [er] blevet bestyrket i den fejlagtige mening, at de i herskabets navn ikke kan holdes til mere nyttigt arbejde og heller ikke var pligtige til at følge sådanne opfordringer”. Overinspektøren understregede, at han havde ret til at sætte bønderne til det arbejde, han ville, når de principielt

29. Hvidtfeldt 1963, s. 367-77.

30. Hvidtfeldt 1963, s. 396-99.

var forpligtede til ubegrænset hoveri, og der endnu ikke var indgået en hove-
rioverenskomst.³¹

Konflikten blev hurtigt optrappet. Overinspektøren truede med bøder, og bønderne henvendte sig til den øverste kongelige myndighed for Slesvig, overretten på Gottorp, som bad hertugen om en udtalelse. Hertugen henviste til, at han var i sin gode ret, og bad i øvrigt overretten give bønderne besked på, at de skulle gå til ham, deres herre, før de henvendte sig til kongens embedsværk. Det gav overretten hertugen ret i sidst i maj. Bønderne gik så til deres hertug og bad om at måtte beholde de gamle vilkår. Hertugen svarede, at de ville få et nyt forslag til regulering af hoveriet, og at han ikke forventede, at det ville møde modstand. Det trak dog ud, og så henvendte bønderne sig igen til overretten. Heller ikke det fik de noget ud af.³²

Imens arbejdede overinspektør Petersen på et forslag til en ny ordning. Han indhentede omfattende oplysninger om bøndernes forskellige afgifter og byrder i hele godsdistriktet, herunder offentlige skatter, afgifter til kirke, skole og fattigvæsen. Et første udkast til en ny ordning for bønderne i Augustenborg Len forelå allerede i maj, og senere versioner fulgte i august og september. Petersen tog ikke udgangspunkt i det hoveri, bønderne var vant til at yde, men i jordens markedsværdi. Hver af bønderne havde cirka 45 tønder land, og han mente, at det svarede til en lejeværdi på cirka 150 rigsdaler. Heraf gik 25 til skatter og andre offentlige ydelser. De traditionelle kornafgifter var cirka 33 rigsdaler værd. Hertugen ville stadig beholde en del hoveri, som blev værdisat til 58 rigsdaler i første udkast, noget mindre i de senere. Restbeløbet op til 150 rigsdaler skulle bønderne betale som en ny kontant afgift.³³

Princippet blev fastholdt i det endelige forslag, men tallene var justeret. Petersen lagde op til, at alle bols mænd i lenet fremover skulle yde otte dages pløjning om året, fem dages hoveri med to mand i høsten, og fem dage igen med to mand til at køre kornet ind. Ud over det skulle de køre ladegårdens møg ud på markerne, holde halvdelen af hegnene, hjælpe ved bygningsreparationer og foretage otte transporter om året. Alene det præcist fastsatte hoveri løb op i 18 arbejdsdage med heste og vogn eller plov og to mand. Det sidste nævnes ganske vist ikke ved pløjningen, men det krævede to mand at pløje - én til at styre ploven og én til at lede hestene. Oven i det skulle bønderne yde en ny årlig afgift

31. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager 1726-1836, pk. 22, Forhandlingerne før udnævnelsen af den kongelige kommission 1805-1806, pro memoria 22.3.1805.

32. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager 1726-1836, pk. 22, Forhandlingerne før udnævnelsen af den kongelige kommission 1805-1806, 2.4.1805, 23.4.1805, 7.5.1805, 18.5.1805, 24.5.1805, 26.8.1805.

33. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager 1726-1836, pk. 22, Forhandlingerne før udnævnelsen af den kongelige kommission 1805-1806, 28.5.1805, 19.9.1805 samt udateret forslag.

på 47 rigsdaler om året. Til gengæld skulle de bønder, der var vant til at betale de gamle tjenestepenge på 14 rigsdaler, slippe for det. Ellers lagde Petersen op til, at fæsteforholdene skulle blive som før. Ved fæsteskitte skulle der fremover svares 2 % af gårdens ejendomsværdi, som skulle fastsættes af uvildige synsmænd. Det var ikke alverden, men dog noget mere end den traditionelle indfæstning. Til gengæld ville hertugen formelt anerkende arvefæstet.³⁴

Overinspektøren fremsatte stort set tilsvarende forslag for de øvrige len på Als.³⁵ Hidtil havde der været ret stor forskel på byrderne fra len til len og for forskellige grupper af bønder. I de fire len, kongen havde ejet til 1764, havde langt de fleste bønder haft væsentligt bedre vilkår end på hertugens gamle godser Augustenborg og Rumohrsgård. Nu lagde Petersen op til, at alle skulle yde samme hoveri og samme nye, høje tjenestepenge.³⁶

Principperne i Petersens forslag var langt ad vejen i overensstemmelse med, hvordan arvefæste tidligere var indført en del andre steder. Bønderne ville få arvefæste og garanterede vilkår fremadrettet mod en afgiftsforhøjelse her og nu. Ideen med at se bort fra forskelle i vilkår før er heller ikke helt ude af trit med nogle af de principper for nye afgifter, man havde mødt andre steder tidligere.

Til gengæld var det nyt, at Petersens forslag betød en meget betydelig afgiftsforhøjelse. For de bønder, som hidtil havde ydet dagligt hoveri, var der både tab og gevinst i forslaget – en markant nedsættelse af hoveriet på den ene side, en meget høj pengeafgift på den anden. Det ligner de omvæltninger, mange bønder på private godser længere sydpå i Hertugdømmerne oplevede. For de hidtidige fribønder, som der var flest af, blev hoveriet derimod nok beskrevet på en ny måde, men næppe nedsat ret meget. Alligevel krævede hertugen nu 47 rigsdaler i tjenestepenge i stedet for de 14, disse bønder var vant til at betale. Det var ifølge Petersens egne beregninger en stigning i den samlede skatte- og afgiftsbyrde på 47 %. Det havde man ikke oplevet, når andre bønder på egnen havde fået ændret deres vilkår tidligere. Petersen henviste til, at jorden var blevet mere værd i mellemtiden. Det havde han ret i – hans forslag lå både i forlængelse af teknisk fremgang og en markant højkonjunktur.

For bønderne, der utvivlsomt i forvejen havde sammenlignet deres kår med andre bønders på egnen, som Hinrichsen havde påpeget, og som sikkert også havde ventet, at kongens lov skulle være til deres fordel, var dette et chok.

---

34. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager 1726-1836, pk. 22, Forhandlingerne før udnævnelsen af den kongelige kommission 1805-1806, 19.9.1805.

35. De kendes først samlet fra kommissionens lidt senere arbejde, se nedenfor.

36. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager 1726-1836, pk. 22, Forhandlingerne før udnævnelsen af den kongelige kommission 1805-1806, 30.12.1805.

De afviste kollektivt forslaget. Sagen overgik så til en kongelig kommission, som kom til at bestå af amtmand og godsejer Jürgen Ahlefeldt og etatsråd Hering. I april 1806 kom de til Augustenborg. Den 11. april mødtes de med Petersen, som justerede en smule i forslagene fra efteråret, idet hertugen ville skære lidt ned på det antal ægter, som bønderne skulle yde. Bortset fra det fastholdt hertugen sit udspil. Over de næste dage blev det forelagt bønderne i godsdistriktet, len for len. Bønderne sagde nej overalt. I Augustenborg Len erklærede de, at de ikke ville kunne eksistere, hvis de skulle betale 47 rigsdaler om året. I Majbølgård Len sagde bønderne, at de nye byrder hverken var antagelige eller tilpasset deres kræfter. Med variationer kom der lignende meldinger fra de andre len. Overalt var det især den nye pengeafgift, bønderne reagerede imod.³⁷

Hertugen kom bønderne et stykke i møde, idet han foreslog, at bønderne i de fleste len de første ti år måtte slippe med 34 rigsdaler, men fra 1816 skulle de betale de 47. I slutningen af april og begyndelsen af maj godkendte kommissionen de justerede forslag. De var nu officielt gældende hoveri- og afgiftsreglementer.³⁸ Kommissionen havde dermed i praksis anerkendt, at alle bønder i princippet hidtil havde været forpligtet til ubestemt hoveri – også de, der ellers i årevis havde gjort reduceret hoveri efter skriftlige regler. Disse regler blev altså ikke anerkendt som den form for bindende skriftlige regler, der fremover skulle regulere hoveriet. Var det sket, ville tingene være fortsat som hidtil for de fleste bønder, til de og hertugen kunne blive enige om ændringer. Der er ingen særlig principiel juridisk argumentation for dette synspunkt fra hertugens eller kommissionens side, men det, at bønderne kunne skifte mellem dagligt hoveri og begrænset hoveri, må have været det formelle grundlag for at hævde, at alle havde det ubegrænsede hoveri som principiel pligt.

I Holsten og Sydslesvig anerkendte man generelt ikke, at bønderne havde nogen ret til gårdene overhovedet, og her havde de kun de valgmuligheder at acceptere de forpagtningsvilkår, godsejeren tilbød, eller at forsvinde og klare sig på anden vis – typisk som landarbejdere. Både hertugen og kommissionen anerkendte derimod, at de alsiske bønder havde arveret til gårdene. Det stillede dem bedre. Ironisk nok betød det, at hertugens og kommissionens vilkår blev et rent diktat, som reelt flyttede på grænsen mellem bøndernes og hertugens andel af gårdenes udbytte uden forhandling.

37. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 23, Regulering af tjenesteydelser ved den kongelige kommission, 1806. Udateret notat med gennemgang af forhandlinger i april.

38. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 23, Regulering af tjenesteydelser ved den kongelige kommission, 1806, Godkendte forslag for Rumohrsgård len, 26.4.1806, og Augustenborg len, 9.5.1806. Det fremgår, at hoveribestemmelserne i princippet gjaldt alle len undtagen Majbølgård.

Bønderne var rystede. Herredsfoged Heinrich Matthiessen skrev til hertugen: “Nyligt har hofråd Petersen meddelt de forskellige len øvrighedens bestemmelse med hensyn til, hvad gårdmændene fremover skal være pligtige til at yde deres herre. Ophidselsen i distriktet var straks fra begyndelsen overordentlig stor. Den tiltager imidlertid stadig og kan blive forfærdelig. Dagligt kommer der til mig udsendte gårdmænd og beder indtrængende og ofte med tårer i øjnene om beskyttelse mod det fordærv, som efter deres opfattelse truer dem og deres efterkommere.” Herredsfogeden berettede, at han hidtil blot havde kunnet opfordre bønderne til at rette sig efter beslutningen, men det havde ringe virkning. Herredsfogeden bakkede selv op om bøndernes bønner. Det var første, men langt fra sidste gang, at han og overinspektør Petersen så vidt forskelligt på, hvad der var rimeligt. Matthiessen skrev, at han “ikke kunne forestille sig andet”, end at hertugen “af sin store menneskekærlighed” ville være lydhør. Han appellerede dermed til hertugens traditionelle rolle som den gode faderlige herre. Herredsfogeden undlod heller ikke at nævne, at der efter hans bedste viden ikke var en eneste bonde i Nordborg eller Sønderborg Amt, som var lige så hårdt belastet med afgifter i forhold til gårdens størrelse.³⁹ Hans sammenligningsgrundlag var altså resten af egnen, som den havde været det for Hinrichsen og utvivlsomt også var det for bønderne.

Hverken bøndernes tårer eller herredsfogedens appel til hertugens ædle følelser hjalp en tøddel. Bønderne bøjede sig imidlertid heller ikke, og i juni nægtede de at udføre hoveri på Vertemine.⁴⁰ Da bønderne sidst på året skulle betale de nye tjenestepenge i de fem len, hvor de var trådt i kraft, nægtede de også det. Hertugens kasserer, Fischer, skrev, at pengene ikke var kommet i kassen, og støttede i øvrigt ligesom Matthiessen bønderne i, at afgiften var for høj. Det hjalp ikke. Det gjorde det heller ikke, at bønderne endnu en gang gik til de højere myndigheder med bøn om nedsættelse. Den blev afslået den 3. marts 1807. Så prøvede bønderne med en ny henvendelse til hertugen gennem kasserer Fischer. Heller ikke det førte til noget.⁴¹

Bønderne gav sig imidlertid heller ikke. I maj kunne hertugens administration fastslå, at der hverken var betalt tjenestepenge for 1806 eller 1807. Begge parter gik samtidig igen til de kongelige myndigheder, men bønderne fik et nyt afslag på deres ansøgning om nedsat afgift 19. juni. Hertugen satte så hårdt mod hårdt og skred til militær eksekution i de fem len Augustenborg, Gam-

39. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 24, Herredsfoged Matthiessens forestillinger, Bericht III, notat 6.6.1806.

40. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 24, Herredsfoged Matthiessens forestillinger, Bericht IV, 30.6.1806 og 8.7.1806.

41. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 24, Herredsfoged Matthiessens forestillinger, Bericht V, 26.12.1806, 3.3.1807 og 24.3.1807.

melgård, Kegnæsgård, Sønderborg Ladegård og Rønhave. Det betød, at der blev indkvarteret soldater rundt om på gårdene, som bønderne skulle have ulempen af at have boende, føde på og i øvrigt betale til.⁴²

Selv det var ikke nok til få at de alsiske bønder til at bøje sig. I august blev det konstateret, at bønderne hverken ved militær eksekution eller kongelige bekendtgørelser havde kunnet bevæges til at betale. Nu skulle der skrives til udpantning mod de "genstridige og halsstarrige" og bruges hårdere midler i form af en straffesag. Bønderne fik tre dage fra denne befalings kundgørelse til at "vende tilbage til deres pligt og på alle måder leve op til såvel den umiddelbart som gentagne gange afgivne besked". I modsat fald ville deres "hidtidige opsætsighed og opstand mod øvrighedens forordninger og befalinger" blive behandlet af en kommission – som bønderne selv skulle betale for! Bønderne svarede med et nyt bønsskrift til kongen, som igen blev afvist. Tvært imod fik hertugen bemyndigelse til at skride ind med skærpet militær eksekution.⁴³ Det fik omsider bønderne til at give op – for denne omgang.⁴⁴

Hertug mod bønder – overinspektør mod herredsfoged

I sommeren 1808 var den imidlertid gal igen, mente overinspektør Petersen. Flertallet af bønderne havde godt nok betalt årets afgift, men 74 var stadig i restance. Petersen så ond vilje og ikke manglende evne bag det. I juni skred man igen til militær eksekution over for dem, hvad der kostede bønderne fire skilling om dagen. Det var ikke nok til at få dem til at betale. Petersen bad så hertugen tage stilling til, om man skulle skærpe eksekutionen eller skride til udpantning. Hertugen valgte det sidste.

Den opgave påhvilede herredsfoged Matthiessen, som dog ikke var glad for den. I juli erklærede han, at bønderne stadig hverken kunne eller ville betale, og han spurgte, om hertugen virkelig ville have ham til at gennemføre udpantningen. Det ville hertugen. I begyndelsen af september var herredsfogeden rundt og tage pant i kvæg, møbler og sengetøj. Matthiessen indsendte en omhyggelig redegørelse til hertugen, men brugte lejligheden til en ny appel om at vise nåde.

Ifølge Matthiessen var mindst 24 af bønderne ude af stand til at betale: "Disse folk kan slet ikke betale mere end de gamle afgifter, og hvis der skal fortsættes med at gennemtvinge de nye tjenestepenge, vil de sandsynligvis

---

42. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 24, Herredsfoged Matthiessens forestillinger, Bericht V, 19.5.1807, 19.6.1807 og 7.7.1807.

43. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 24, Herredsfoged Matthiessens forestillinger, Bericht V, 7.8.1807, 14.8.1807.

44. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11. m.m., Convolut VIII, 6.9.1809, redegørelse fra Petersen for forløbet.

Kort over herregården Rønhaves jorder fra 1796. Rønhave var én af hertugens hovedgårde. Det tilhørende bøndergods i landsbyerne Kær og Ulkebøl var ét af urocentrene i hovedristriden. Foto i Museum Sønderjyllands arkiver af kort i Rigsarkivet.

være de første og snarlige ofre for den nye indretning, så meget mere som de og alle andre har mistet nytten ved at arbejde igennem. De som nummer 1, 2, 11 og 20 omtalte bønder Claus Jensen Høj, Andreas Christensen, Jens Jürgensen Paradies og Peter Thomsen vil næppe kunne holde sig et år ved deres gårde, og deres kreditorer vil lide store tab ved det, da gårdene vel nu næppe har mere end den halve værdi sammenlignet med tidligere tider“. Matthiessen spurgte derfor igen hertugen, om han virkelig ville have ham til at sælge bøndernes ting på auktion – og om bønderne dog ikke i det mindste kunne slippe for at betale nye sagsomkostninger?⁴⁵

Matthiessens skrivelse fik konflikten mellem ham og overinspektør Petersen til at bryde ud i lys lue. Petersen mente, at Matthiessen udtrykte sig helt utilbørligt, og at han bare skulle skride til at få auktionen holdt og ikke trække sagen ud. At eftergive sagsomkostninger kunne der ikke være tale om, “da bønderne gennem deres modstræb selv bevisligt havde påført sig disse overordentlige omkostninger, og det som nu sker, bør tjene dem som advarsel og andre som eksempel”. I øvrigt mente han ikke, at Matthiessen havde ret i, at gårdene nu kun var det halve værd. “Under de nuværende konjunkturer og det, som endnu kan komme, vil der være liebhavere.” Hertugen svarede også selv Matthiessen, men i et mere behersket tonefald end Petersen. Hovedpointen i hertugens redegørelse var, at afgiftsbyrden ikke var højere på hans godser end i Kongeriget. Hvis bønderne havde økonomiske problemer, skyldtes det private hæftelser – især til aftægt og arveparter til søskende.

Denne hertugelige melding fik dog stadig ikke Matthiessen til at give op. I et svar til hertugen argumenterede han for, at bøndernes reelle afgiftsbelastning snarere var fem rigsdaler pr. tønne land end de tre, hertugen var nået frem til. Hertugens påstand om, at man bare kunne skære ned på aftægten, fik også ord med på vejen. Det “forekommer mig at være yderst betænkeligt og hårdt. Den mand som tilbringer sin bedste livstid med hårdt arbejde for at kunne ernære og opdrage sine børn og tilvejebringe sine afgifter, han bør dog beholde den trøstende udsigt at kunne leve i sin alderdom uden større bekymring om sin forsørgelse”.⁴⁶ Matthiessens frimodige støtte til bønderne havde dog heller ingen virkning denne gang.

I februar 1809 gjorde overinspektør Petersen igen status. Langt de fleste bønder havde nu givet sig og betalt, men der manglede nogle få her og der, ti

---

45. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11. m.m., Convolut VII, 14.6.1808, 23.7.1808, 18.9.1808.

46. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11. m.m., Convolut VII, 20.9.1808 (hertugen), 30.9.1808 (Petersen) og 1.10.1808 (Matthiessen).

bønder i Rønhave Len – og hele lenene Majbølgård og Rumohrsgård. Når de fleste bønder havde givet sig, hænger det også sammen med, at Matthiessen til sidst havde gjort, som han havde fået besked på og sat de pantsatte effekter på auktion. Ifølge ham var de så købt af skyldnernes venner og familie. En undtagelse var dog Majbølgård Len. Her nægtede samtlige bønder stadig at betale. Mathiessen havde så taget pant i en del kvæg, og det havde han søgt at holde en særlig auktion over på stedet. Den var totalt mislykkedes. Der havde kun været ét lavt bud på det første dyr, han råbte op, og slet ingen på de følgende, oplyste han.

Matthiessen greb også denne lejlighed til at argumentere for, at den hårde linje var forkert: “At der her ikke findes købere til de udpantede sager, kommer ubestrideligt af den voldsomme ophidselse, som det nævnte hoverireglement har haft på hele det herværende publikum. Man mener, at gårdmændene bliver alt for hårdt belastet af det, og at det vil føre til deres fuldstændige ruin, men dog især, at Majbølgårds Lens gårdmænd bliver særligt hårdt ramt, og ud fra det kendskab til dette distrikts undersåtters formueforhold, afgifter og byrder, som jeg har gennem min mere end 20årige embedsførelse, må jeg mene, at dette hoverireglement umuligt kan bestå, og at såfremt det fastholdes, vil den tilbageværende beskedne velstand i distriktet, i løbet af få år falde som offer for det.” Denne argumentation blev sendt ikke bare til hertugen, men også til overretten på Gottorp.⁴⁷

Det er muligt, at Majbølgård Lens bønder havde særligt svært ved at betale de nye afgifter, men der var også en anden grund til, at netop de nu dannede den stærkeste front mod hertugens krav. I den lange periode, Majbølgård havde været solgt til arveforpagtning, havde hoveriet været fastsat på et lavt niveau. Efter at have købt Majbølgård tilbage i 1791, havde hertugen lovet ikke at forhøje hoveriet. Det havde bønderne på skrift, og det havde tydeligvis gjort det svært for hertugen og hans overinspektør at få Majbølgård ind i det nye system. Det varede et år længere end i de fleste andre len, før der blev fundet en formel, som fik kommissionens endelige godkendelse. Enden var blevet, at hoveriet forblev lidt anderledes end i de andre len, mens tjenestepengene blev fastsat på samme høje niveau.⁴⁸ De offentlige myndigheder gav altså i sidste ende hertugen ret i, at han nu uden videre kunne foretage en drastisk forhøjelse af pengeafgiften uden at skære ned på noget hoveri – selv om argumen-

47. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11. m.m., Convolut VII, 10.2.1809 (Petersen) og 12.2.1809 (Matthiessen).

48. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 23, Regulering af tjenesteydelser ved den kongelige kommission, læg: Majbølgård, heri: 6.10.1745 (kopi), 7.11.1794, udateret udspil (1806), 4.9.1806, 6.2.1807, 22.5.1807 m.fl.

tet om, at der principielt gjaldt ubestemt hoveri unægtelig må have klinget overordentlig hult her. Det var nok snarere en særlig stærk følelse af at være uretfærdigt behandlet, som fik bønderne i lenet til at stå fast, end en særligt dårlig økonomi.

Petersen reagerede igen vredt på, at Matthiessen blev ved med at tale bøndernes sag og modarbejde de foranstaltninger, han ønskede. Petersen mente, at det var Matthiessens skyld, at bønderne ikke for længst havde givet efter. Hertugen svarede sin natur tro mindre følelsesladet med en længere redegørelse, som inddrog økonomien i Majbølgård Len og de sidste tyve års stigende kornpriser. Det er igen et udtryk for hans rationelle markedsøkonomiske tankegang: der havde været fremgang i landbruget, og den ønskede han nu i hvert fald en solid luns af. Hvis bønderne var fattige, var det deres egen skyld. Hensynet til gammel hævd interesserede ham ikke.

Matthiessens skrivelse fik dog også et par ord med på vejen af hertugen: "Den indeholder et nyt bevis på, at forudfattede meninger, ensidige holdninger og fjendtlige lidenskaber kan forlede også den mest retskafne mand til urimelige domme og overilede skridt. Men i betragtning af hans i øvrigt tro og fortræffelige embedsførelse, tilgiver jeg med største beredvillighed, at han ypper kiv med en embedsmandskollega og taber det forhold af syne, som han står i til mig, samt de flersidige interesser, som jeg her må tage hensyn til." Hertugen var tryk ved at have juraen på sin side, og han fik da også overrettens opbakning. Den 14. april 1809 fik Matthiessen ordre til at afholde en ny auktion.⁴⁹

Det kunne Matthiessen ikke nægte, men han blev ved med at finde forhindring efter forhindring. Tre uger senere meddelte han, at den anden auktion havde ført til samme resultat som den første: der var ingen bud. Næste skridt var så, at hertugen selv fik lov til at overtage de kreaturer og andre ting, der var taget pant i. Nu måtte Matthiessen så bekende, at bønderne i mellemtiden selv havde solgt nogle af de dyr, hertugen havde pant i, så han nu måtte tage nye panter. Samtidig vurderede han flere dyr om – som regel højere end før! Hertugen undrede sig kraftigt over, hvordan det kunne hænge sammen, men der var ikke andet at gøre end at beslaglægge det kvæg, der nu var der.

Så var næste problem ifølge Matthiessen, at ingen lokale karle ville drive kvæget fra lenets to landsbyer Lebøl og Mintebjerg til Sønderborg. Han kunne godt få fat på daglejere – men kun til en voldsom overbetaling. Hvad mente hertugen om det? Sådan fortsatte det med den ene indvendig efter den anden,

---

49. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjene-
stepenge 1808-11. m.m., Convolut VII, 14.3.1809 (Petersen), 1.4.1809 (Frederik Christian),
14.4.1809 (overrettens skrivelse).

men hertugen holdt fast ved sit, og den 20. oktober 1809 blev de dyr, der var pant i, omsider drevet fra Lebøl og Mintebjerg til færgestedet i Sønderborg. På Sundevedsiden tog inspektør Bruhn fra Gråsten imod. Han meddelte så dagen efter hertugen, at dyrene var mindre værd end Matthiessens vurdering.⁵⁰

Da nu også Majbølgård Lens bønder omsider var banket på plads, skulle man tro, at striden havde nået sin afslutning. Den blussede imidlertid op igen, da næste års afgift skulle betales. I juni 1809 måtte man igen true med militær eksekution, og 1. juli blev et militært detachement på 50 mand udkommanderet. Officeren frygtede dog modstand, så han foreslog, at man kun rykkede ind i to-tre landsbyer ad gangen.⁵¹ Igen bøjede de fleste bønder sig, men endnu i januar 1810 var der problemer med at få nogle af bønderne til at betale.

Petersen mente dog, at trusler om en ny eksekution ville få de fleste til at give sig, og han bad samtidig om lov til at bevilge lån til de bønder, der ikke kunne skaffe pengene. Det kom pengene ganske vist ikke i kassen af, men man fik fastslået, at bønderne var forpligtede til at betale. I det ligger der en indrømmelse af, at visse bønder faktisk havde svært ved at betale. I slutningen af januar kunne Petersen fortælle hertugen, at de fleste bønder havde givet sig. Stadig var der dog de samme to modstandscentre som året før: Majbølgård Len og Ulkebøl by under Rønhave. Det sidste sted var bøndernes anfører synsmanden Christen Hansen, som var rejst til Gottorp for igen at fremføre bøndernes synspunkt. Det fik han nu ikke noget ud af. I stedet kom der en ny ordre om militær eksekution. Nu kapitulerede bønderne. To bad om et lån, men da de fik vilkårene at vide, formåede de selv at skaffe pengene, meddelte Petersen triumferende. Den 9. marts kunne overinspektøren omsider melde sin hertug, at modstanden var brudt – og så en sidste gang ærgre sig over Matthiessen, der havde sat “den famøse Christen Hansen” på fri fod efter kort tid.⁵²

Ved siden af den store strid kørte en langvarig retssag mellem hertugen og bønderne i de fem len, hvor striden var begyndt, om en detalje i afgiftsspørgsmålet. Da bønderne i første omgang havde kapituleret i 1807, havde de nægtet at betale den nye afgift for de første fire måneder af 1806 med henvisning til, at de havde betalt den gamle afgift i maj 1805, og at den burde gælde for et helt år – altså til udgangen af april 1806. Det fik bønderne i første omgang medhold i ved overretten. Heller ikke det ville Hertug Frederik Christian og overinspektør Petersen dog acceptere, så de appellerede, og sagen bølgede videre i tre år.

50. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11. m.m., Convolut VII, en lang række skrivelser dateret ml. 5.5.1809 og 26.10.1809.

51. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11. m.m., Convolut VIII, 9.6.1809, 23.6.1809, 1.7.1809, 25.7.1809.

52. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11. m.m., Convolut IX, 15.1.1810, 30.1.1810, 20.2.1810, 6.3.1810, 9.3.1810.

I 1810 fik hertugen og Petersen omsider medhold, først i sagens substans og siden i endnu et søgsmål om dens omkostninger. De kunne dermed se sig selv som ubetingede sejrherre i konflikten – i hvert fald juridisk.⁵³

En ny bondeideologi

I 1816 udløb de ti års indkørfase, og bønderne skulle nu betale det fulde beløb på 47 rigsdaler. Hvordan det gik rent økonomisk, ved vi ikke så meget om, da der ikke er bevaret godsregnskaber, men det synes at have givet anledning til, at bønderne rejste sagen på ny. Om betalingsvægringer hører vi ikke, men bønderne forsøgte sig med et nyt og mere kraftfuldt fremstød over for de offentlige myndigheder.

I 1817 fik deres advokat adgang til amtsarkivets dokumenter, og det tændte et nyt håb om, at man så ville kunne komme igennem med stærkere argumenter. En ny henvendelse til overretten på Gottorp med krav om at få de tidligere afgørelser omstødt blev ganske vist afvist i 1820, men bønderne hentede så hjælp hos en trænet jurist, der samtidig ideologisk var det, man i datiden kaldte “bondeven”. Det var politimesteren i Husum, Peter Lüders, som endda selv var medlem af overretten i Gottorp. Han var sønnesøn af den berømte glücksborgske provst Philip Ernst Lüders, som i sin tid havde arbejdet utrætteligt for at forbedre landbruget, og som havde et meget positivt syn på bønder. Peter Lüders’ egen far havde været amtsforvalter i Sønderborg, og hans bror var forpagter af Sønderborg Ladegård under hertugen, så han var godt kendt med egnen og dens forhold.⁵⁴

Lüders’ redegørelse var på næsten 300 sider og gav bønderne både en grundlæggende ideologisk legitimering og konkrete historisk-juridiske argumenter. Lüders lagde ud med at fastslå, at bønderne på Als fra gammel tid havde været frie, og til denne dag havde 49 af 176 gårde under de fire len Sønderborg Ladegård, Rønhave, Majbølgård og Kegnæsgård bevaret deres status som “bønder”, altså selvejere af den gamle type fra middelalderen. Resten var i århundredernes løb blevet fæstere takket være godsejeres magtmisbrug, men havde dog kunnet fastholde en arveret til gårdene.⁵⁵ Lüders bygger her på den tanke om,

---

53. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 24, Herredsfoged Matthiessens forestillinger, 1806-9, læg: retssag mellem hertugen og bønderne repræsenteret ved Hans Kock, Lambjergskov, diverse dokumenter, spec. 25.4.1808, 23.5.1808 (med notat 2.6. samme år), 21.4.1810 og 9.7.1810.

54. *Dansk Biografisk Leksikon*, 1887-1905, bd. 10, s. 498f. De præcise familieforhold fremgår af forskellige genealogiske hjemmesider, for eksempel <http://www.wikitree.com/genealogy/Lüders-Family-Tree-38>.

55. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 26, Chr. Kaad med fleres restitutionansøgning angående regulering af tjenesteydelserne, Overretsskrivelse 14.9.1820, Lüders skrift, 1822.

Sønderborg Ladegård var én af de største af Hertugen af Augustenborgs hovedgårde. Dens kombinerede lade og kostald hørte til tidens allerstørste avlsbygninger og var vidt berømt i datiden. I Erich Pontoppidans Den danske Atlas hedder det: "Den store lade har næppe sin lige. Den er 120 alen lang og 48 alen bred, med fire rader til kvæg og to tærskeloer tverigennem". Gammelt foto i Museum Sønderjyllands arkiver efter maleri, som ikke har ladet sig lokalisere i dag.

at landet langt tilbage havde været befolket af frie og lige bønder, som blev formuleret af en række akademikere i årene omkring 1770.⁵⁶

Det meste af Lüders' rapport rummede en mere konkret historisk redegørelse, hvor han lagde vægt på, at hoveriet før 1764 for længst var fastlagt ved en række hoverireguleringer. Lüders hæftede sig videre ved, at der i dokumenterne fra kongens overdragelse af godserne til hertugen af Augustenborg 1764 stod, at hertugen havde fået overladt de fire godser med gældende afgifter og hoveri. Det betød, mente Lüders, at hoveri og afgifter dermed var juridisk fastfrosset. Lüders' rapport blev brugt i et advokatindlæg. I det blev der argumenteret for, at bøndernes tidligere nederlag ved retten skyldtes, at de aldrig havde fået lejlighed til at fremlægge deres synspunkter ordentligt, og at de først i 1817 havde fået lov til at gennemgå de relevante dokumenter i amtsarkivet.⁵⁷

56. Horstbøll 1992, s. 167-76.

57. RAÅ. Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 26, Chr. Kaad med fleres restitutionansøgning, bøndernes redegørelse og Lüders skrift, begge 1822.

Modparten var en ny hertug, da Frederik Christian var død i 1814. Hans søn og arving Christian August fik sin advokat til at udarbejde et svar. Her fastholdt man, at bønderne principielt havde været forpligtede til ubegrænset hoveri. Derpå fortsatte redegørelsen med samme økonomiske argumentation som under Frederik Christian. Blandt andet sammenlignede hertugens advokat nu bøndernes afgifter og hoveri med forholdene på godset Nør i Sydslesvig. I den sammenligning havde bønderne på Sydals det bedst. Og igen vandt hertugen, da retssagen blev afgjort i 1828.⁵⁸

Efter den lange juridiske holmgang søgte hertugens overinspektør at få striden endelig afsluttet ved at sikre sig, at alle fæstebønder havde nye fæstebreve. De udkast, hertugens administration fik lavet, tog udgangspunkt i hoveri- og afgiftsreguleringen fra 1806-07, men de øvrige bestemmelser var ganske gunstige for bønderne. Hertugen lovede dem arvefæste på samme vilkår som bønderne i de kongelige amter. Det indebar en fast arvefølge og ret til at sælge og pantsætte, dog med forbehold af hertugens godkendelse. Det skulle ikke koste bønderne andet end den arveskifteafgift på 2 %, som allerede var fastslået 1806-07.⁵⁹ Kort sagt lagde hertugen og hans overinspektør op til, at de nye fæstebreve skulle rumme en formel anerkendelse af bøndernes arve- og dispositionsret til gårdene på den ene side og af det nu omkring 25 år gamle hoverireglements regler om afgifter og hoveri på den anden.

Alligevel var bønderne ikke tilfredse. Igen måtte kongen udpege en kommission til at se på tingene. Visse konkrete detaljer blev ordnet, og bøndernes protest over, at hertugen skulle godkende salg og større pantsættelser, blev besvaret med løfter om, at hertugen kun undtagelsesvis ville skride ind.⁶⁰ Stadig ville bønderne ikke rette ind. Så sent som 1841 kunne den daværende overinspektør Bahrt opgøre, at 15 i Rønhave Len, 43 i Sønderborg Ladegård Len og 17 i Majbølgård Len stadig manglede at underskrive nye fæstebreve. Det er halvdelen af alle disse lens fæstere. Overinspektøren plæderede for, at man på den ene side grundigt skulle forklare bønderne sagen, på den anden side give dem en kort frist med trusler om repressalier. Da overinspektøren stævnedes bønderne i maj 1841, havde enkelte givet sig, men de 69 holdt stadig fast.⁶¹

---

58. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, 26, Chr. Kaad med fleres restitutionansøgning, Jaspers modsvar 1825, kongelig afgørelse 22.7.1828.

59. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, pk. 28, Sager ang. Regulering af tjenesteydelserne, trykt udkast til fæstebrev.

60. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, pk. 28, Sager ang. Regulering af tjenesteydelserne, kommissionsrapport 12.12.1833.

61. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, pk. 28, Sager ang. Regulering af tjenesteydelserne, Heri: Pro memoria 1841, udateret liste over bønder uden fæstebreve, varsel til bønderne maj 1841.

Oven i købet rasede en tilsvarende strid også i de tre nordlige len, Augustenborg, Rumohrsgård og Gammelgård, skønt bønderne her ikke havde de samme historisk-juridiske argumenter. Her manglede 48 bønder at tage imod nye fæstebreve. Hertugen valgte for nogle år at erstatte de 2 % i generationsskifteafgift med faste takster – og dermed lavere beløb – for at få lukket sagen.⁶²

Bøndernes hårdnakkethed er bemærkelsesværdig. Striden handlede ganske vist om penge, da hoveriafløsningstaksten fra 1806-07 var ganske høj og økonomisk vigtig for både hertug og bønder, men i hvert fald fra 1830'erne oplevede bønderne en økonomisk fremgang, som gjorde det lettere at bære afgiften. Med tiden kom striden imidlertid til at handle mere og mere om selve samfundsordenen og dens legitimitet.

I 1836 havde de alsiske bønders repræsentant Christian Bonefeld taget striden op i stænderforsamlingen. Bonefeld indledte sin tale med følgende: “De beboere, som hører under de nævnte 4 godser [Sønderborg Ladegård, Rønhave, Majbølgård og Kegnæs gård] har stedse glædet sig ved frihedsstanden, idet de, så langt efterretningerne går tilbage i oldtiden, hverken har været livegne, ikke heller ved giftermål været underkastet godsherrens consens eller andre sådanne virkninger af ufriheden, så at også bonderetterne, frihedens sikre kendetegn, har vedligeholdt sig blandt dem til den dag i dag. Ligesom hoveritjenesten først sent er opstået i hertugdømmet Slesvig, således har blandt de til de nævnte fire godser hørende 176 gårde 49 selvejesteder vedligeholdt sig...”. Efter denne principielle lovprisning af bondeselveje og personlig frihed som gammel ret fortsatte Bonefeld med at redegøre for hoveri- og afgiftsforholdenes historiske udvikling på de augustenburgske godser, og han argumenterede for, at der var sket bønderne uret 1806-07, idet han fastholdt, at hoveriet havde været reguleret længe før 1806.⁶³

Hertugen svarede selv: “Det er ham ubehageligt i en sag, der angår ham personligt, at måtte tage ordet, men han anser sig forpligtet at oplyse forsamlingens sande sammenhæng.” Derpå redegjorde han for alle de gange, han havde fået medhold ved domstole og andre myndigheder. “Hvad forfatteren af petitionen har lagt de undergivne i munden, derpå vil han ikke spille ord”, sagde han videre, og han tilføjede, at der i hans distrikt boede 12.000 mennesker (et noget overdrevet tal!), og at der ikke fandtes restancer, men at en gård kunne handles for 4.000 rigsdaler blandt bønderne.⁶⁴

62. RAÅ, Augustenburgske godser, fæste- og hoverisager, pk. 28, Sager ang. Regulering af tjenesteydelserne, 5.3.1842, 9.3.1842, 10.3.1842.

63. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig, 1836, s. 533-36.

64. Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig, 1836, s. 537-39.

Hertugen havde ret i, at han og hans far havde vundet striber af retslige slagsmål om hoveri- og hoveriafløsning. Han havde også ret i, at bønderne i hans alsiske distrikt generelt havde ganske gode økonomiske kår. Og endelig havde han ret i, at Bonefelds argumentation var "lagt i munden" på ham, idet han havde overtaget den fra Lüders. Det viser imidlertid bare, at bønderne hos denne akademiker havde fundet én, der kunne give deres egen følelse af ret og uret en ideologisk overbygning, som de nu tog til sig. Denne ideologi var langt mere radikal end bøndernes oprindelige protester, for den rummede slet ingen plads til herregårde, hoveri og fæstevæsen.

Afløsning af resthoveriet

De store slagsmål om ordningerne fra 1805-06 handlede mest om de nye høje afgifter. Det skal dog ikke glemmes, at bønderne oven i det stadig skulle udføre en del hoveri. Det er der ikke noget usædvanligt i. Både på godser, der indførte arvefæste, og godser, hvor bønderne blev tidsbegrænsede forpagtere, var det almindeligt, at godserne stadig forbeholdt sig et vist hoveri til særligt arbejdskrævende spidsbelastningsopgaver – ikke mindst opgaver, hvor der ikke kun var brug for mange folk, men også mange heste.⁶⁵

Hoverireglementerne fastsatte en lang række præcise regler for udførelsen af arbejdet, som skulle sikre bønderne mod overgreb, men omvendt i høj grad også sørge for, at de ydede et reelt stykke arbejde. Nok så mange regler kunne dog stadig ikke ændre på, at bøndernes motivation for at lægge sig i selen var og blev begrænset. Godsinspektør Hinrichsen havde allerede i 1790'erne forudsagt, at en hård linje over for bønderne både ville føre til endeløse processer og dårligt arbejde. Alt tyder på, at han fik ret. Processerne har vi hørt om, men der blev også ved med at være problemer med hoveriet.

I 1829 var der problemer med møgkørslen i Rønhave Len. Hoverireglementet sagde, at bønderne skulle køre alt ladegårdens møg ud på markerne uden at begrænse arbejdet til et bestemt antal dage, så her burde bønderne sådan set have incitament til at få arbejdet overstået. Alligevel klagede forpagteren på Rønhave over, at det gik for langsomt. Ifølge overinspektør Bahrt mødte bøndernes folk klokken syv, som de skulle, men de holdt så straks en spisepause på en halv time. Derpå arbejdede de til middag, hvor de holdt halvanden til to timers pause. Derpå arbejdede de til henad klokken fire, hvor de holdt fyraften. Bønderne klagede over, at hoveriet belastede folk og heste, men ifølge overinspektøren kunne man sagtens overkomme meget mere på en dag. Dette år skulle møget ud på den fjerneste mark, og det gik så langsomt, at det truede forpagterens mulighed for at komme videre med sit arbejde. Bahrt ville nu

---

65. Porskrog Rasmussen 2013, s. 462-69; Schultz Hansen 2013, s. 322-27.

tilsidesætte bøndernes ret til nogle dages pause for at passe egne marker og forlange, at de skulle køre møg hver dag, til de var færdige. Det var ikke noget problem, hævdede han, for bønderne havde alle mindst fire heste – altså nok til at spænde for en vogn til hoveri og en anden til arbejdet hjemme på samme tid. Desuden burde bønderne arbejde videre til solnedgang og nøjes med en times pause, mente han.⁶⁶

Hvad der lå bag konflikten er svært at sige. På den ene side var samfundets overklasse altid tilbøjelig til at mene, at bønder bare kunne arbejde hårdere, mens pauser for bønderne og deres folk, der ikke kendte til egentlig fritid, var en vigtig del af livet for både fysisk og psykisk at klare det hårde arbejde. På den anden side havde netop Rønhave Len været et center for modstanden mod de nye hoveri- og afgiftsregler, og det kan sagtens have sat sit præg på holdningen til hoveri, så det gik endnu mere trent her end andre steder.

Den slags gnidninger fik ind imellem begge parter til at tænke på, om man helt kunne undvære hoveri og erstatte også resten af det med en pengeafgift. Meget tyder på, at hertugen overvejede det seriøst i 1835. I hvert fald ligger i hans arkiv to udtalelser fra to unavngivne rådgivere – det ene på tysk, det andet på dansk. Det kan næsten kun skyldes, at hertugen har spurgt.

De to rådgivere så både ideologisk og pragmatisk vidt forskelligt på hoveriet og dets nytte. Forfatteren til det danske notat gik stærkt ind for hoveriafløsning. “At anstille betragtninger over hoveriets skadelige indflydelse på nationens ånd ville her være overflødigt, da sådant og lignende vist allerede klart er indset”, hedder det i notatet. Forfatteren søgte at opgøre hoveriets værdi ved at regne ud, hvor mange folk, det ville kræve, hvis arbejdet var jævnt fordelt over hele året. To alternative beregninger gav resultater på henholdsvis 10 og 11 rigsdaler pr. gård pr. år for landbrugsarbejdet. Forfatteren lagde så lidt til for resten, men nåede frem til, at alt over 13 rigsdaler ville være urimeligt – også i lyset af, at bønderne allerede ydede 47 rigsdaler.

Forfatteren til det tyske notat så helt anderledes på det. Han mente ikke, at hoveriet kunne undværes. Han påpegede, at det arbejde, der blev udført ved hoveri, netop ikke var jævnt fordelt over året, men samlet i spidsbelastningsperioder, hvor det var en stor fordel at råde over mange folk, heste og vogne. I øvrigt mente han, at hoveri modsat pengeafgifter fungerede som en slags konjunkturudjævning for begge parter. Og mens den dansksprogede forfatter talte om hoveriets skadelige indvirkning på folks ånd, mente den forfatter tvært imod, at det var en landbrugsskole for bønderne: “Bonden lærer ved hoveriet hurtigere og bedre landbruget og de arbejder, der kræves,

---

66. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Rumohrsgård, pk. 81, læg om Rønhave, 23.10.1829.

Litografi af Augustenborg af W. Heuer. I baggrunden ses slottet og på dæmningen en herskabelig kare. I forgrunden ses bønder, der læsser hø. Hertugens og bøndernes verden lå lige ved siden af hinanden, men deres syn på tingene kunne være ganske forskelligt. Museum Sønderjylland.

end uden hoveri, thi udviklingen af landbrugsdriften og jordens bedre kultur kom i almindelighed fra godser og hovedgårde og derfra videre til bønderne og småbrugerne.⁶⁷

Om hoveriet ligefrem fremmede bondelandbruget, tog hertugens overinspektør ikke stilling til, men i et notat fra maj 1838 nåede han til samme resultat som den tysksprogede rådgiver, når det gjaldt hoveriets værdi. Problemet var spidsbelastningen, og den gjorde, mente han, at “hoveriet er mere værd for ladegårdene, end bønderne kan give”. Han nåede til en langt højere pris end den dansksprogede rådgiver. Ikke 10-11 rigsdaler, men over 23 var hver gårds hoveri værd, mente han.⁶⁸

67. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, pk. 31, bøndernes præstanda, notater dateret Slesvig, august 1835 og januar 1836 (uden stedsangivelse).

68. RAÅ, Augustenborgske godser, fæste- og hoverisager, pk. 31, bøndernes præstanda, notat maj 1838.

Baggrunden for notatet var, at en del af bønderne var begyndt at røre på sig. Et par måneder før havde bønderne under Vertemine søgt om afløsning af hoveriet. Hertugen havde i princippet været imødekommende, men bedt dem selv komme med et udspil til, hvad de ville give. Bønderne svarede i en usædvanligt ydmyg tone: “Med taknemlighed erkender vi underskrevne bolsmænd i Vertemine Len den omhu for vort vel, som Deres Durchlaughtighed har vist ved at komme os i møde med tilbuddet om at blive befriet for den nu stedfindende hoveritjeneste mod en antagelig årlig godtgørelse”, indledte de. Efter et par omgange om den varme grød, spillede de ud med, at de var villige til at give 12 rigsdaler pr. bol – altså nogenlunde det, hertugens dansksprogede rådgiver havde foreslået et par år før.

Bønderne havde selv en fornemmelse af, at det tilbud ikke ville tilfredsstille hertugen: “Vel måtte dette bud ved første øjekast synes lidet, hvilket vi gerne tilstår, men om end tiden for øjeblikket just ikke er landmanden ugunstig, så har dog erfaringen desværre lært os, hvor snart den kan forandres, og skulle slette år atter indtræffe, så indser vi ikke, hvorledes det med de allerede høje pengeafgifter, som er os pålagte, ville være muligt at tilvejebringe flere rede penge, og det er højst farligt at pålægge sig og sine efterkommere større byrder, end stederne i tidens gennemsnit kunne bære.” Bønderne gik her i princippet ind på hertugens økonomiske rationale, men udlagde konsekvenserne anderledes. De sluttede med at bede om, at “Deres Højfyrstelige Durchlaughtighed ikke unådigt ville optage vort underdanigste tilbud”.⁶⁹ Når det kom til penge, var hertugen dog ikke til fals for ydmyge fraser, skønt han ellers i alle andre sammenhænge lagde meget stor vægt på anerkendelse af sin status.

Det gik i første omgang på samme måde, da bønderne bad om afløsning af hoveriet på flere af godserne på fastlandet. På Årup nåede godsadministrationen frem til, at en afløsning skulle koste otte rigsdaler og ti skilling, men hertugen forlangte 11. Bønderne sagde nej tak. Her førte en ny forhandling 1844-45 dog til enighed om engangssum på i alt 10.000 mark for hele godset – svarende til cirka hundrede rigsdaler pr. halvgård, den dominerende gårdstørrelse under Årup. En lignende løsning blev fundet på Kelstrup og Avnbølgård. Det var de tre godser, hvor hoveriet havde været lavest.⁷⁰

På Als kom der første gang skred i sagen i Sønderborg Ladegård Len. I sommeren 1844 tilbød hertugen bønderne en midlertidig hoveriafløsning, som skulle gælde i ti år. Når perioden udløb, skulle aftalen genforhandles, og kunne man ikke nå til enighed, skulle bønderne yde hoveri som før. Som betaling for det egentlige avlingshoveri skulle bønderne give 20 rigsdaler om året og for de

69. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Vertemine, pk. 82, 13.3.1838.

70. Schultz Hansen 2013, s. 315f.

så kaldte slotsægter, altså kørsler med bl.a. brænde og tørv til slottet, yderligere fire. Bønderne tog ikke mod tilbuddet. Det fik så overinspektøren til i februar 1845 at nedsætte sit krav til en samlet afløsningssum for 20 rigsdaler, gældende i ti år. Bønderne fik fjorten dage til at tænke over det. Cirka halvdelen af godsets bønder bed på.⁷¹ Året efter indgik to bønder i Augustenborg Len en tilsvarende aftale.⁷²

Bønderne ville helst have en varig aftale, som ikke kunne opsiges. Bønderne i Lysabild under Kegnæsgård bad i 1844 om en varig afløsning mod betaling af en engangssum, der foreløbig skulle være prioritet i gårdene og forrentes. Hertugens svar var principielt velvilligt, men parternes bud forblev langt fra hinanden.⁷³ Også bønderne under Vertemine forsøgte sig igen. De prøvede at overbevise hertugen med en blanding af smiger og fornuft: "Da Deres Højfyrstelige Durchlaughtighed har ladet os bønderne i Vertemine Len give håb om at blive fri for det os påhvilende byrdefulde hoveri, som vi tror ikke er til så stor fordel for Deres Højfyrstelige Durchlaughtighed, som det forholdsvis er til skade for os", bad de hertugen oplyse, hvor meget han forlangte – og udtrykte samtidig håb om, at han ville tage hensyn til, at de allerede betalte 47 rigsdaler om året.

De blev skuffede. Bønderne havde udtrykkelig bedt om at blive fri for hele hoveriet – dog undtagen de egentlige offentlige arbejder. Hertugens overinspektør gennemgik da hoveriet og søgte at værdisætte det. Det blev til en ganske høj sum. Pløjningen satte han til otte rigsdaler, høstarbejdet til knap to, men dertil godt syv rigsdaler for arbejdet med at køre korn og hø ind. Møgkørslerne blev sat til en værdi af godt fire rigsdaler. I alt blev det omkring 22 rigsdaler for det egentlige landbrugsarbejde. De andre forpligtelser blev regnet lavere, men var dog ikke helt ligegyldige. Hjælp ved reparationer blev sat til godt en halv rigsdaler, kørslerne til godt to, pligten til at skove og køre træ til knap to, arbejdet med tørv til 32 skilling, arbejdet på slottene til det samme og endelig det så omstridte jagthoveri til en rigsdaler og 16 skilling. I alt gav det 28 rigsdaler og 40 skilling i inspektørens opgørelse. Omregnet til et engangsbeløb skulle det kapitaliseres 25 gange, så det gav 720 rigsdaler. Hertugen erklærede dog, at han var villig til at imødekomme bønderne og afløse hoveriet for en engangssum på 650 rigsdaler pr. bol.⁷⁴ Det ville bønderne imidlertid ikke acceptere.

---

71. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Sønderborg Ladegård, pk. 84, Forpagtning, drift mv., 24.6.1844 med notat om forlængelse 13.2.1845, aftale 19.12.1845 med div. Bilag.

72. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Augustenborg Hovedgård, pk. 72, forpagtningskontrakter mv., 10.5.1846.

73. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Kegnæsgård, pk. 77, 23.3.1844 plus bilagt notat fra administrationen.

74. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Vertemine, pk. 82, bøndernes notat august 1846, overinspektørens 29.9.1846.

I Augustenborg Len nåede hertugens administration frem til en endnu højere værdi af hoveriet – næsten 32 rigsdaler om året uden jagttjeneste og hjælp ved bygningsreparationer eller 790 rigsdaler, når det blev kapitaliseret. Det var især møgkørslerne, som nu blev vurderet højere. Tilbuddet var dog det samme som i Vertemine Len: en engangsafgift på 650 rigsdaler, som ville omfatte alt undtagen jagttjenesten og lidt hjælp ved bygningsreparationer. Bønderne afslog – men i en ydmyg tone, hvor de understregede, at de gerne ville, men ikke turde, da mange havde gæld, og de frygtede, at ringere konjunkturer ville føre til deres undergang, hvis de påtog sig denne ekstra byrde. I stedet for at satse på afløsning søgte bønderne at opnå nedsættelse. De gjorde sig umage for at smigre hertugen så meget, som de kunne: “I tillid til højstsammes nåde og kærlighed til rimelighed, som vi ofte har kunnet glæde os over, drister vi os til ydmygt at bede om en rimelig lettelse og regulering i nogle af de påhvilende hoveribyrdter.” Særligt pegede de på, at større kvæghold på ladegården havde øget mængden af møg og dermed byrden ved at bringe det ud, og regulering af markerne havde gjort vejen længere.⁷⁵ Der kom dog ikke noget ud af det.

Vi kan ikke helt følge forhandlingerne i alle len, men meget tyder på, at hertugens administration i 1846-47 generelt tilbød hans bønder enten en midlertidig aftale til 20 rigsdaler om året eller en samlet afløsning for 650 rigsdaler. I 1847 lykkedes det at indgå en aftale om sidste sum på Kiding-Fiskbæk. Dermed var hoverispørgsmålet løst på alle godser på fastlandet. På Als kom man ikke længere end til spredte midlertidige aftaler før 1848. Den holstenske godsejer Wilhelm Hirschfeld skrev i 1847 i en bog, at hoveriet skadede bønderne mere, end det gavnede godserne. I det var han enig med bønderne. Kun var de uenige om prisen. Hirschfeld mente, at bønderne burde tage imod hertugens bud. Når de ikke gjorde det, skyldtes det “propagandistiske ideer, som bliver dem indpodet”.⁷⁶

Hirschfeld mere end antydede, at det var dansksindede politikere, som gav bønderne griller. Det kan vel ikke helt afvises, men vi kan se, at de alsiske bønder havde været i konflikt med hertugen om afgifter og hoveri, længe før der var nogen dansk politisk bevægelse. Tvært imod er det påfaldende, at tovtrækkeriet om afløsningen af hoveriet i 1840'erne ikke var så ideologisk som den gamle strid. Bønderne optrådte i den sammenhæng inden for godssamfundets traditionelle spilleregler: appel til hertugens nåde og fremhævelse af de byrder, man selv bar. I 1840 havde bønderne fra Kiding-Fiskbæk appelleret først til

---

75. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Augustenborg ladegård, 72, forpagtningskontrakter mv., 3.4.1847 og 11.4.1847.

76. Schultz Hansen 2013, s. 317f.

kongen og siden til Stænderforsamlingen – uden effekt.⁷⁷ De alsiske bønder, der ellers nok kendte vejen til retten og de politiske forsamlinger, klarede sig denne gang alene. Måske var de bare ikke enige med Hirschfeld i, at hertugens tilbud var godt. Det korte af det lange var, at hertug og bønder efterhånden var blevet enige om, at hoveriet var mere skadeligt for bønderne end gavnligt for godserne. De var blot uenige om, hvor prisen skulle sættes – ud fra bøndernes byrde eller godsernes gevinst. Resultatet var, at hoveriet fortsatte til 1848.

Bolsmændene var ikke ene om at ønske hoveriet afløst, men det er påfaldende, at de og kådnerne forhandlede hver for sig. Både 1837 og 1842 søgte kådnerne i Ny Pøl om afløsning af deres i øvrigt usædvanligt høje hoveri på 26 dage om året på Kegnæsgård og fire dage på Augustenborg Slot. Det blev der ikke enighed om, men hertugen nedsatte i 1844 hoveriet til 16 dage, vel i erkendelse af, at Ny Pølerne faktisk var usædvanligt hårdt spændt for.⁷⁸

I 1846 søgte kådnerne i Hørup Sogn om afløsning af deres hoveri, som omfattede tre dage om året på Sønderborg Ladegård, fire dage i Augustenborg Skov og fire dages jagttjeneste. Kådnerne anførte, at deres byrde var blevet tungere af, at bolsmændene havde fået afløst deres hoveri, for tidligere havde kådnerne kunnet køre med dem på hoveri – nu måtte de gå. “For en mand, som er 60 eller 70 år, overstiger en sådan dags arbejde næsten hans sidste kræfter”, skrev de. Kådnerne søgte da “i dybeste underdanighed” om at få afløst de tre dages årligt hoveri på ladegården. Hertugen var principielt villig, men krævede en rigsdaler og 42 skilling for at afløse hele kådnerens hoveri. Kådnerne svarede, at det var for meget og bød en rigsdaler og 16. Heller ikke det blev der enighed om.⁷⁹

Hoverispørgsmålet havde således ikke fundet nogen varig løsning, da Første Slesvigske Krig brød ud i foråret 1848. Als kom under dansk kontrol. Lokalbefolkningens flertal bakkede op om det danske styre og vendte sig stærkt mod hertugen, men kombinerede det med et oprør mod resterne af den feudale samfundsorden. Bønderne gik åbenlyst på jagt, og der kom omfattende hoveristrejker. Den danske regering var generelt opmærksom på at få løst de sociale spørgsmål, der dukkede op i 1848. I Kongeriget blev husmandshoveriet afløst. På Als blev en kommission nedsat til at få sluttet hoveristriden. Den endte med at tilbyde bønderne hoveriafløsning enten for 17 rigsdaler pr. år eller 425 rigsdaler en gang for alle – henholdsvis 15 og 35 % under hertugens krav. På det grundlag sluttede striden.⁸⁰

77. Schultz Hansen 2013, s. 316.

78. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Kegnæsgård, pk. 77, 23.3.1844.

79. RAÅ, Augustenborgske godser, Hovedgårdssager Sønderborg Ladegård, pk. 84, forpagtning, drift mv., 21.3.1846 og 22.4.1846.

80. Porskrog Rasmussen 2016, s. 240-48.

Afslutning

Den langvarige strid om hoveriafløsningen på de augustenburgske godser viser, at der stadig var mange konkrete spørgsmål at tage stilling til, da loven om afskaffelse af livegenskabet var vedtaget. Denne meget langvarige strid foregik et sted, hvor de mest principielle spørgsmål slet ikke indgik i reformen. På de augustenburgske godser var der ikke noget livegenskab at ophæve, og godsejeren anerkendte, at bønderne i forvejen havde ikke bare livsfæste, men arvefæste. Stridens kerne var omlægningen af afgifter og hoveri og grundlaget for det.

Når det kunne blive til så hård en strid, hænger det ironisk nok sammen med, at bønderne på Als hele tiden havde været bedre stillet end de livegne gårdfæstere syd for Flensborg Fjord. De sidstnævnte var ikke vant til at have nogen rettigheder overhovedet, når det gjaldt arbejds- og fæstevilkår. Reformen gav dem én ny mulighed – at sige nej og søge lykken andetsteds – men betød ellers, at ét kendt, dikteret system blev erstattet af et andet, som kunne være hårdt nok, men dog var mindre vilkårligt. De augustenburgske bønder var derimod i forvejen vant til at have rettigheder og at leve under stabile forhold. At reformen skulle betyde en markant, og efter deres mening negativ, ændring i afgifter og hoveri ved diktat fra hertug og statsmagt, var ikke det, de havde forventet.

Sammenstødet handlede om ganske mange penge, så der var et højst materielt grundlag for det. Striden handlede også om forskellige syn på ret og retfærdighed. Hertugen og overinspektør Petersens udgangspunkt var for det første, at bønderne principielt var forpligtede til ubestemt hoveri, skønt de fleste konkret udførte et bestemt hoveri, for det andet at afgiften fremadrettet burde fastsættes ud fra jordens værdi og ikke gamle traditioner. Det var – efter deres mening – en ny rimelighed, hvor den gamle tavle først blev visket i hvert fald delvis ren. Bøndernes mening møder vi mest indirekte gennem især herredsfogedens udlægninger og senere gennem det formelle indlæg fra 1820. Den kan have udviklet sig undervejs, men der henvistes til traditioner og forholdene i naboområdet. Især brugtes igen og igen appeller om, at den nye afgift ville medføre fattigdom og ruin.

Godsejeren brugte hele samfundets juridiske og magtmæssige apparat til at sætte sin mening igennem. Rent juridisk var hans opførsel uangribelig. Man kan ikke beskylde hertugen for at have misbrugt den øvrighedsmagt, han selv rådede over. Sagerne blev igen og igen forelagt en højere offentlig retsinstans, som konsekvent gav hertugen ret. I øvrigt var hertugens egen juridiske embedsmand, herredsfogeden, i påfaldende høj grad på bøndernes side. Hertugen stod altså på juraens og den moderne økonomis grund. Her stod han urokkeligt fast. Selv i en detalje som afgiften for de første fire måneder af 1806 var han og overinspektøren fuldstændig ufleksible, skønt det er åbenlyst, at det måtte

krænke enhver retfærdighedssans hos bønderne, og et kompromis her forekommer en naturlig måde at få lukket sagen nogenlunde fredeligt på, da først hertugen havde sat hovedsynspunktet igennem. Men den form for imødekommethed var der ingen af.

Herredsfoged Matthiesen advarede ligesom godsinspektør Hinrichsen mod en sådan hård og uflexibel linje. I efteråret 1808 skrev han til hertugen: “De vanskeligheder, som er opstået mod den nye regulering, har efter min overbevisning deres væsentligste grund deri, at bønderne aldrig er blevet hørt, og at de aldrig har fået lejlighed til at fremstille deres synspunkt og rettigheder ordentligt, og de i øvrigt har brugt advokater, som var samvittighedsløse nok til dels at forsømme og dels helt fordærve deres klienters sag. Hvis der nogensinde igen skal komme ro, fred og lykke i dette distrikt, tror jeg, at de omstridte afgifter ved lejlighed bør reguleres og undersøges af upartiske sagkyndige mænd, og undersåtterne gives lejlighed og passende tid til ordentligt at forelægge deres rettigheder og indvendinger. Sker det ikke, frygter jeg i sandhed, at denne sag vil udvikle sig til en trykkende skade for distriktet og det høje augustenburgske hus”.⁸¹

Herredsfogeden stod her i høj grad på den traditionelle patrimoniale samfundsordens grund. Ifølge den skulle bønderne have lov til at møde og forelægge rettigheder og synspunkter – og det skulle der så tages i hvert fald noget hensyn til, så godsejeren ikke bare fremstod som mægtig, men også nådig.⁸² I striden om hoveriafløsningen var hertugen tvært imod moderne i hele sin henvisning til en upersonlig jura og økonomi. Det forhindrede ikke samme hertug og hans søn i at være særdeles traditionelle og konservative, når de kæmpede for at bevare egne privilegier og deres godsers vidtgående uafhængighed af offentlige myndigheder.⁸³

Bønderne stod derimod på den traditionelle verdens grund. De benyttede sig især af to kampmetoder. Den ene var en lang række appeller om retfærdighed og rimelighed, ikke ud fra formel jura og økonomi, men sociale hensyn. Bønderne henvendte sig igen og igen til hertugen, men først og fremmest til de offentlige myndigheder. Skønt de stort set ikke mødte nogen som helst opbakning, blev de utrætteligt ved med at appellere til kongen og hans embedsmænd. Det virker som om, at de hele tiden forblev overbeviste om, at problemet var, at de ikke trængte igennem – ikke fik råbt kongen op. Bøndernes anden kampmetode var kollektive vægringer mod at udføre arbejde og især at betale nye afgifter. Her satte de deres lid til fællesskabets styrke, som vi kender det fra

---

81. Augustenburgske godser, fæste- og hoverisager, 25, Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-11, 2.10.1808.

82. Kook Lyngholm 2013, s. 27-30.

83. Porskrog Rasmussen 2016, s. 213-20; Clausen, 1980 s. 246-49, 268-72 m.fl.

utallige andre konflikter mellem godsejere og bønder.⁸⁴ Godsejeren søgte i nogen grad at splitte dette sammenhold, men gjorde egentlig mindre i den retning end i mange andre konflikter.

Ironisk nok holdt bønderne sig i hvert fald i det ydre allermest til den gamle verdens spilleregler i den sene strid om afløsning af resthoveriet. Her benyttede bønderne sig gentagne gange af to retoriske figurer – på den ene side en beskrivelse af sig selv som nogle, der ikke med rimelighed og sikkerhed ville kunne klare hertugens krav, på den anden side en lang række ydmyge fraser om hertugen som nådig. Det skyldes næppe, at man anså den nye hertug for mere nådig end den gamle, men det var en brug af det patrimoniale samfunds måde at tale til en herre på. I øvrigt vidste bønderne, at Hertug Christian August satte pris på at få sin status anerkendt. Appellerne virkede ikke. Christian August så retorisk anerkendelse af sin myndighed som en simpel pligt, og det fik ham ikke til at give sig i økonomiske spørgsmål.

På deres side var bøndernes anerkendelse af hertugens myndighed og nåde dog heller ikke så dyb, som den sproglige reverens kunne antyde. Med Peter Lüders' skrift havde de fået en ideologisk legitimering af en drøm om et samfund helt uden herregårde og hoveri – og måske også uden hertug. I 1830'erne og 1840'erne var der flere sammenstød mellem hertugen og hans bønder, og i tidens gryende politik gled de fra hinanden. Hertugen oplevede til sin store vrede, at han ikke kunne styre, hvem bønderne stemte på. Tvært imod stemte netop hans bønder i 1847 massivt på to dansksindede bønder, der talte ham midt imod. I 1848 kulminerede det. Hertugen havnede på slesvig-holstensk side, bønderne på dansk. De kombinerede deres stillingtagen til borgerkrigen med et oprør mod resterne af godssystemet.⁸⁵ Den danske administration afviklede det i årene 1848-53.

I denne artikel er citater oversat fra tysk og stavningen som hovedregel normaliseret ud fra nutidige principper.

Trykte kilder og litteratur

Clausen, H.P.: "Den augustenburgske politik og dens forlis". I H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*. Sønderborg 1980, s. 197-331.

Cord, Alix-Johanna: *Der Strukturwandel in der ostholsteinischen Gutswirtschaft um 1800, dargestellt am Beispiel der adligen Güter Rixdorf und Salzau*. Neumünster 1997.

---

84. Dombernowsky 1985, s. 46-57

85. Porskrog Rasmussen 2016, s. 218-20 og 240-48.

- Dansk Biografisk Leksikon*, udg. af C.F. Bricka. København 1887-1905.
- Dombernowsky, Lotte: "Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere" – retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. Odense 1985.
- Horstbøll, Henrik: "Civilisation og nation 1760-1830". I Søren Mørch (red.): [Gyldendals] *Danmarks Historie*, bd. 10. København 1992.
- Hvidtfeldt, Johan: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805*. Aabenraa 1963.
- Iversen, Peter Kr.: "Gammelgård. Et bidrag til alsisk godshistorie", *Sønderjyske Årbøger*, 1948, s. 92-142.
- Kook Lyngholm, Dorte: *Godsejerens ret. Adelens retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*. Auning 2013.
- Løgstrup, Birgit: *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750-1810*. København 2015.
- Mathiesen, Henning: *Hertugens folk, landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen*. Aabenraa 1992.
- Paulsen, Jørgen: "Gods og jord". I H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*. Sønderborg 1980, s. 171-195.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: "An English or a continental way? The great agrarian reforms in Denmark and Schleswig-Holstein in the eighteenth century". I R. Congost og R. Santos (red.): *Contexts of Property in Europe: The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*. Tornhout 2010, s. 125-144.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830*. Aabenraa 2013.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: "Gård og gods". I John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen: *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger. Bd. 1: Gods og Samfund*. København 2004, s. 163-240.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Hertuggodser. Storgodssamfund på Als og Sundeved fra 1500-tallet til 1800-tallet*. Sønderborg 2016.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, I-II. Aabenraa 2003.
- Prange, Wolfgang: *Die Anfänge der Großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis zum 1771*. Neumünster 1971.
- Schultz Hansen, Hans: "Die Ablösung der Hofdienste auf den Gütern im Herzogtum Schleswig (1830-1864)". I Detlev Kraack og Martin Rheinheimer (red.): *Aus der Mitte des Landes. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt zum 65. Geburtstag*, 2013, s. 313-330.
- Smith, Jonathan: "Nordslesvigske herredsfogder", *Personalhistorisk Tidsskrift*, 14. rk., nr. 2, 1960, s. 89-124.
- Smith, Jonathan: *Slesvigske amtsforvaltere. Personalhistoriske Oplysninger om*

Amtsskrivere, Amtsforvaltere, Landskrivere, Landfogder og andre Oppebørselsbetjente i Hertugdømmet Slesvig indtil 1864. København 1954.
Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig, 1836.

Utrykte kilder, alle Rigsarkivet, Aabenraa (RAÅ)

Augustenborgske godser

Fæste- og hoverisager

- 22 Forhandlingerne før udnævnelsen af den kongelige kommission 1805-1806.
- 23 Regulering af tjenesteydelser ved den kongelige kommission, 1806.
- 24 Herredsfoged Matthiessens forestillinger, 1806-1809, m.m.
- 25 Udpantning pga. resterende tjenestepenge 1808-1811. m.m.
- 26 Chr. Kaads m. fleres restitutionsansøgning angående regulering af tjenesteydelserne.
- 28 Sager ang. regulering af tjenesteydelserne.
- 31 Bøndernes præstanda.

Hovedgårdssager

- 72 Augustenborg Hovedgård.
- 74 Gammelgård.
- 77 Kegnæsgård.
- 81 Rumohrsgård.
- 82 Vertemine.
- 84 Sønderborg Ladegård.

Summary: The dispute over the commutation and regulation of labour service at the ducal Augustenborg estates 1805-10

In the late autumn of 1804, a new law ended serfdom in the Duchies of Schleswig and Holstein effective from January 1st 1805. The law also stated that tenure at will should be replaced by regulated tenure for life or a number of years, and labour service should be regulated and partly commuted into cash payments. The latter element became the starting point of a long conflict at the estates of the Duke of Augustenborg. The peasants there had never been serfs and enjoyed de facto hereditary tenure, and for most of them labour service had been regulated and partly commuted for generations. Nonetheless, the duke now claimed labour service to be unlimited in principle and on the basis of that demanded a dramatically increased commutation sum from all peasants. It was the beginning of a very long conflict, where peasants refused to pay collectively

and repeatedly appealed to both the duke and royal authorities. It was all in vain and in the course of about five years, the resistance of the peasants was broken by the landlord with the support of public authorities. It did however considerably weaken the legitimacy of the duke versus his peasants in the long perspective.

Peasants relied on collective solidarity of action combined with traditional appeals for justice and fairness, and claims of being poor and unable to pay the new dues. Also, views of traditional rights and comparisons with other peasant farmers in the region mattered. The duke on his side argued from formal law and particularly economic arguments of increased market value of land. An interesting aspect to the conflict is the fact, that the highest administrative officials of the duke took different sides – the estate manager was the agent of the duke's claims, the bailiff in charge of the legal administration on the other hand acted as spokesman for the interests of peasants.

Forfatterpræsentation

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Var ansat ved Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa 1987-95, adjunkt/lektor i nyere tids historie ved Aarhus Universitet 1995-2013. Siden 2013 er han overinspektør ved Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og siden 2015 tillige adjungeret professor ved Aarhus Universitet. Han har i mange år arbejdet med emner om godser og landbrug i Sønderjylland og Kongeriget. Har bl.a. publiceret disputatsen *Rentegods og hovedgårdsdrift* fra 2003, et bind i *Det sønderjyske landbrugs historie* 2013 og bogen *Hertuggodser* om storgodssamfund omkring Sønderborg i 2016. E-mail: cpr@museum-sonderjylland.dk